БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Ги де Мопассан
Любий друг (збірник)

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5506092
Любий друг: Фоліо; Харків; 2004
ISBN 966-03-2229-1

Аннотация

До книги відомого французького письменника Гі де Мопассана увійшли один з найвідоміших його романів «Любий друг» та вибрані новели. Герой роману «Любий друг» Жорж Дюруа – великий майстер спокуси, який вміло використовує жіночі слабкості – скуку, пристрасть, палке бажання В історію світової літератури Гі де Мопассан увійшов насамперед як новеліст, творець власного типу новели. Новела Мопассана рідко будується на заплутаній інтризі і містить несподівану розв'язку. Звичайно вона відтворює лише один епізод людського існування без чітко обкресленого фіналу. Але ці «шматки життя» ховають під собою великий художній шар.

Содержание

Гі де Мопассан 4
Любий друг 48
Частина перша 48
I 48
II 68
III 85
IV 108
V 128
Конец ознакомительного фрагмента. 144

Ги де Мопассан
Любий друг (збірник)

Гі де Мопассан

Дев'ятнадцяте століття було напрочуд багате на блискучі таланти, на митців, які поправу носили титул великих художників, володарів дум. І коли говорять чи пишуть про найкращі досягнення художньої літератури Франції цієї неповторної доби, серед імен найбільших письменників називають ім'я Гі де Мопассана. У свідомості мільйонів він давно вже посідає місце поруч із Стендалем, Бальзаком, Флобером, Золя, в яких учився, здобутки яких на ниві прози примножував. Тепер, коли з відстані багатьох десятиліть ми можемо оглянути й оцінити в цілому творчий доробок Мопассана, коли суперечки навколо цього письменника відшуміли, а сторінки критико-пасквільних статей, проти нього спрямованих, узялися порохом забуття, коли він витримав найважчий іспит – іспит часом, ми можемо сказати, що він був не просто один з плеяди талановитих письменників, а творець живого і вічного, правдивого й пристрасного мистецтва.

Мопассан прожив коротке життя – неповних сорок чотири роки. З них на активну творчу працю припадає трохи більше десятиліття. Мимоволі спадає думка: скільки він міг

би ще створити, які чудові художні можливості лишилися нереалізовані, які думки – нездійснені! Згадаємо, що його великі попередники встигли написати після своїх сорока років: Стендаль – «Червоне і чорне», «Пармський монастир», «Червоне і біле»; Бальзак завершив «Утрачені ілюзії», «Розкоші і злидні куртизанок», створив «Селян», «Кузину Бетту», «Кузена Понса» й багато іншого, Флобер написав такі твори, як «Саламбо», новий варіант «Виховання почуттів», «Бювар і Пекюше», «Три оповідання».

Мопассан не ставив собі такого грандіозного завдання, як Бальзак або Золя. Але його новели й романи разом теж являють масштабну панораму життя Франції, всіх верств і прошарків суспільства у другій половині XIX століття. На сторінках книжок Мопассана так само людно, як на сторінках «Людської комедії» або «Ругон-Маккарів», причому серед сотень персонажів, покликаних до життя творчою уявою письменника, нема жодного, хто не мав би свого виразного обличчя, характеру, манер, способу мислення. Кожний залишається в пам'яті, як залишається в ній образ живої людини, доброго знайомого, навіть приятеля чи ворога. Образ світу у прозі Мопассана завжди чітко зримий, виразний, його можна зіставити з творами образотворчого мистецтва. Якщо шукати для літературних творів письменника аналогій у живопису, то зовнішньо і внутрішньо вони близькі до імпресіонізму та постімпресіонізму, передусім, до раннього Ренуара й Тулуз-Лотрека, якоюсь мірою Сезанна. Знамени-

ті «Їдці картоплі» Ван Гога з їх грубими, викривленими, як вузлуваті кореневища, тілами й темними обличчями, тупими від нестерпного жаху існування, можуть бути блискучою ілюстрацією до багатьох оповідань Мопассана про життя селян. На початку нашого століття видавець Віллар надрукував «Дім Тельє» з репродукціями картин Дега як ілюстраціями. Мабуть, ще переконливіше можуть прозвучати у цій якості праці Тулуз-Лотрека, глибоко співзвучні з багатьма творами Мопассана, своїм фарсовим трагізмом, відкритим болем і жорстокою правдою. Образ мсьє Буало («Мсьє Буало в кафе» Тулуз-Лотрека) – ситої, тупої тварини, що аж лисніє від тріумфу споживача, начебто зійшов зі сторінок Мопассанових новел, які продовжують лінію Флобера у викритті бездуховного, ситого, самозадоволеного обивателя.

Але не тільки цей образно-тематичний перегук, а й умонастрій, ставлення до навколишнього світу взагалі роблять Мопассана близьким до згаданих художників, так само, як ми знаходимо спорідненість у трагічному світосприйнятті невиліковно хворого письменника в останні роки його життя і художника Ван Гога, що так глибоко страждав і так шукав вихід зі свого болю і мук. Мопассанові пейзажі живуть, як картини великих малярів, написані фарбами на полотні. Але в них є й музика, не лише зорові, а й звукові образи. Чи можна забути цей зимовий пейзаж: «Білосніжна волохата завіса, виблискуючи, безупинно спускалася на землю; вона загладжувала обриси й укривала все льодовим мохом; і серед

могильної тиші похованого під снігом міста чути було лише якесь непевне й невловиме шамотіння снігу, що, розвіюючись, падав; швидше натяк на шум, ніж самий шум, шелестіння легеньких порошинок, що, здавалося, виповняють простір, встелюють увесь світ». Це уривок з гнівного і сповненого іронії оповідання «Пампушка», з ним Мопассан увійшов у велику літературу.

Або інша картина, як на полотнах великих фламандців: «Двір ферми, оточений деревами, здавалося, спав. У високій траві палахкотіли жовті кульбаби, а трава була соковита, зелена, по-весняному зелена і свіжа. Тінь від яблунь кружком лежала біля їх коріння. На солом'яних стріхах надвірних будов росли іриси з листям, схожими на шаблі, а дахи злегка курилися, начебто волога із стійла і клунь випаровувалась крізь солому.

Наймичка зайшла у повітку, куди ставили вози. За нею, на дні канави, була глибока зелена яма, що вся заросла духмяними фіалками, а за схилами лежала величезна рівнина з перелісками, з полями, де дозрівав урожай і де-не-де видно було купки людей, далеких і маленьких, як ляльки: білі, начебто іграшкові конячки тягли дитячий плуг, за яким ішов чоловік, як колосок, на зріст». Це вже з «Історії наймички», сумної і похмурої історії з несподівано щасливим кінцем.

Щось дуже знайоме звучить в інтонації, манері описувати природу. І справді, в Мопассанових пейзажах, або, точніше сказати, в тому, як вони намальовані, є щось тургенівське,

поетичне й прекрасне, як на сторінках «Записок мисливця» або «Першого кохання». Так писати про природу можуть лише поети. Відомо ж, що ці два великих прозаїки (до речі, добрі знайомі) справді писали вірші. Поезії Мопассана колись були недооцінені, пізніші генерації краще, ніж сучасники, відчули їхню образність, емоційну силу і формальну довершеність. Але й тоді, коли автор зайшов з крилатого Пегаса на суворий ґрунт прози, він, однак, бачив, як поет, певні сторінки життя, мабуть, ті, світліші, що розкриваються в посмішці дитини, в красі молодої жінки, в затишку літнього ранку або зимових присмерків.

Мопассан був закоханий у земну красу, в багатство і розмаїття земного життя, буяння фарб, розкіш ароматів, чарівність мелодій. Він мріяв про довершену людину, прекрасну духовно і фізично. Письменник умів захоплюватися гармонією витончених стрункіх тіл італійських хлопчиків, схожих на бронзові статуетки на тлі небесної блакиті; ніжно-золотавими засмаглими обличчями і важким темним волоссям красунь-мережевниць із Санта-Маргеріта («Мандрівне життя»). І разом з тим він міг збагнути душу старої негарної Кривоніжки, такої благородної в коханні, самовідданість і безкорисливість бідної самотньої перебивниці стільців; чесність і доброту молодого Отто чи веселого щирого коваля, який став батьком маленькому Симону.

Навколишній світ, прекрасне й огидне в ньому письменник сприймав з надзвичайною гостротою. Він був наділений

особливою емоційною вразливістю, глибиною сприйняття, завдяки якому «найменше відчування перетворюється на емоцію, і залежно від температури вітру, від запаху землі і від яскравості денного світла ви відчуваєте страждання, сум або радість… Але якщо нервова система не сприятлива до болю, до екстазу, то вона передає нам лише буденні хвилювання і вульгарну вдоволеність» («Мандрівне життя»).

Ця духовна та емоційна вразливість митця, органічне прагнення довершеності, гармонії в житті і людині ставали в непримиренну суперечність з дійсністю, яка оточувала Мопассана. Ницість, бездуховність її були для нього нестерпні, жахливі. Письменник постійно й невпинно шукав прекрасне, а навколо бачив вульгарні фізіономії міщан і буржуа, позбавлені «вищого відблиску людяності», яким навіть мистецтво не може надати оригінальності, власного неповторного виразу.

Мопассан був переконаний, що «єдина справжня слава – це слава, здобута в труді». Працю як пошук, як мислення, як горіння і радість – такою уявляв він собі діяльність людини в суспільстві. Письменник протиставляв творення і руйнування, мирну працю і божевілля війни. З захопленням розповідав він про визначних трудівників літератури Бальзака і Флобера, чия невтомна праця була для нього взірцем, гідним наслідування. Згадуючи у статті про Флобера, як працював його вчитель, Мопассан увесь час порівнює титанічну розумову працю великого митця з фізичною, від чого про-

цес художньої творчості набуває не лише наочності, а й величі: «Він брався до писання: – повільно, безперервно зупиняючись, починав увесь час знову, закреслював, додавав, заповнював береги, вставляв слова впоперек рядків, списував двадцять сторінок, поки закінчував одну, хекаючи, як лісоруб, від важкого напруження думки…»

Та захоплення творчою працею припадало на долю лише небагатьох обранців. Тим людям, які жили і вмирали поруч, у нормандських селах чи паризьких кам'яницях, селянам, ремісникам, служницям, дрібним урядовцям – незмога пізнати натхнення вільного труда. І перед читачем Мопассанових творів постають десятки образів трудівників з руками, скрученими мов вузлувате коріння старих дерев, з незграбними рухами, зігнутими спинами і зморшкуватим обличчям. Все це зробила з ними важка, виснажлива праця, що вбиває молодість, нівечить красу, сушить мозок, перетворює людину на робочу тварину, тупу, замучену, покірну. Як виразно це перегукується з творами українських письменників-сучасників Мопассана, таких як І. Франко або росіян – А. Чехова чи М. Горького.

Величезною силою, що формує людське життя і дарує людині найбільше щастя, вважав Мопассан кохання. Кохання чисте й самовіддане, нерозділене і взаємне, глибоке і примхливе, очищене високою духовністю і гаряче у своїй земній пристрасності, буянні молодої крові. Мопассан був справжнім співцем кохання, але йому, мудрому знавцеві свого сус-

пільства, доводилося надто часто бачити, які низькі, брудні й огидні форми набуває це прекрасне людське почуття у світі власників, у світі, де все має продажну ціну, тобто знецінюється.

Письменникові нерідко дорікали, що на сторінках його творів так багато розповідається про жриць продажного кохання, про почуття по-тваринному грубі, позбавлені благородства й витонченості. І справді, варто порівняти такі Бальзакові образи куртизанок, як Кораллі або Естер, чи створену Дюма-сином постать «дами з камеліями» з вульгарними повіями «Дому Тельє» або багатьох інших Мопассанових творів, щоб відчути глибоку відмінність у зображенні тих і інших. Ніжні, нещасні створіння, здатні на справжнє почуття, грішні ангели з чутливою душею й брутальні у своїй безсоромній відвертості продажні дівки – здається, ціла прірва лежить між цими постатями. Але так лише здається. Мопассан, звичайно, не був першовідкривачем цієї теми в літературі. У Франції він мав давніх попередників, як абат Прево автор «Манон Леско», але саме Мопассан показав проституцію як масове, жахливе у своїй буденності явище, як каїнову печать загальної продажності, морального зубожіння світу грошей, як наслідок бідності, в яких живуть трудящі жінки і які штовхають цих нещасних на панель. «Кожна людська особистість гідна поваги» – ці слова були гаслом Мопассана. Людяне й чисте він шукав навіть у повіях дому мадам Тельє і знаходив у них спотворену, але незгасну жагу материнства,

любові, звичайного жіночого щастя. Письменник показував, що в серці знедоленої жінки, яка опинилася на самому суспільному дні й втратила повагу до себе, жевріє іскра гордості й людської гідності, ця іскра, може спалахнути й випалити все нечисте. І тоді розкривається справжнє в людині, краще, що в ній було. І тоді повія Рашель вбиває прусського офіцера за його знущання з честі французьких жінок, а вульгарна утриманка Пампушка стає здатною на патріотичний вчинок («Мадемуазель Фіфі», «Пампушка»).

* * *

Перші переклади Мопассанових творів українською мовою з'явилися ще за життя автора. Починаючи з 1883 року, різні газети й журнали друкують переклади його оповідань, статей, зроблених безпосередньо з перших французьких публікацій. Серед перекладачів, що пропагували творчість французького реаліста, були Марко Вовчок, Василь Щурат, Осип Маковей, Іван Рильський та інші українські письменники. За перших півтора десятиліття з'явилося українською мовою понад сорок творів письменника, які досить широко представляли тематично різні оповідання й статті майстра.

Великим прихильником таланту Мопассана був Іван Франко. Він підготував збірку новел французького прозаїка, що вийшла під назвою «Дика пані» 1899 року. Є певні при-

пущення, що автором передмови до цієї невеличкої збірочки теж був І. Франко. У 1927 році в радянській Україні починають виходити томи майже повного десятитомного видання творів Мопассана українською мовою за редакцією професора Степана Савченка. Переклади для цього видання готували Валеріан Підмогильний, Максим Рильський, Іван Рильський, Людмила Івченкова, Борис Козловський та інші відомі літератори. Важливим вкладом у мопассанознавство була глибока стаття про його творчість, що належала перу С. Савченка. Відтоді твори письменника перевидавалися в Україні десятки разів, великими тиражами, в удосконалених старих або нових перекладах.

* * *

В останній, третій статті Мопассана про Флобера є розповідь про те, як однієї ночі, невдовзі перед смертю, старий письменник у присутності свого учня і друга палив листи й інші реліквії минулих днів. Розповідь дуже сумна. Мопассанові здається, що ціле довге життя згоріло перед ним у полум'ї каміна. Але він розуміє й позитивно оцінює вчинок метра. Особисте життя з його радощами й турботами, з тонкими нюансами у стосунках і почуттях, життя, викладене в щоденниках та листах, незрозуміле для чужих, невтаємничених, не повинно стати предметом їхньої пустої цікавості. Сам Мопассан усіма силами захищав своє життя від

набридливої уваги цікавих і нескромних. Одній зі своїх кореспонденток він писав: «У мене перебільшена цнотливість щодо моїх почуттів, така цнотливість, що мене хвилює найменша спроба дізнатися про мої інтимні переживання… сама думка про те, що тінь, в якій я ховаю своє серце, буде освітлена друкованими повідомленнями, викриттями, посиланнями, роз'ясненнями, викликає у мене невимовну нудьгу і нездоланний гнів». Саме тому про життя Мопассана ми знаємо куди менше, ніж про життя багатьох інших митців, його сучасників. Але, звичайно, зусиллями багатьох літературознавців біографія Мопассана досліджена й вивчена як у загальних рисах, так і в окремих деталях.

Мопассан народився 5 серпня 1850 року в Нормандії. Йому дали пишне й довге ім'я – Анрі-Рене-Альбер-Гі, пізніше він називав себе тільки найкоротшим, останнім. Мопассани не вважалися ані старим, ані багатим родом. Дворянська часточка «де» з'явилася перед цим прізвищем лише у XVIII столітті. Вони не мали успадкованих замків і земельних володінь. Батько Гі був біржовим маклером з досить непевним і обмеженим прибутком. Однак у молоді роки в майбутнього письменника виникали деякі марнославні ілюзії щодо шляхетності його роду, і він навіть цілком серйозно намагався реконструювати історію своїх дворянських предків. І пізніше у нього збереглося дещо ідеалізоване уявлення про галантний, яскравий, зухвалий і аристократичний XVIII вік – вік вільних звичаїв, мудрої толерантності, енциклопедич-

ної освіченості й рафінованого кохання, таке чуже вузькому практицизмові й фальшивій показній моральності буржуазного XIX століття. Присмак аристократичного снобізму також де-не-де прослизне у висловлюваннях Мопассана про натовп, про масу, її жорстокість, примітивність її смаків, грубість розваг тощо. Серед суперечностей, притаманних Мопассанові як мислителю і художнику, це одна з них. Вона тим більше впадає в око, що в основі своїй світогляд письменника був гуманістичний і демократичний.

Життя батьків Мопассана не склалося. Вони розлучилися, коли Гі було всього дванадцять років, а його брату Ерве ще менше. Виховання синів лягло на плечі матері. Лора Ле Пуатвен спромоглася завоювати щиру любов і повагу старшого сина, який став її гордістю. До останніх днів Мопассана вона залишалася другом, порадницею і довіреною всіх його задумів і планів. Мати була доброю й розумною вихователькою, тонко розуміла душу сина, вміла спрямувати його бурхливу енергію в русло художньої творчості. Її брат Альфред Ле Пуатвен, що рано помер, у молоді роки товаришував з Гюставом Флобером. Флобер назавжди зберіг ніжну пам'ять про Альфреда, лишився другом його родини. І коли на початку 70-х років до нього прийшов молодий Мопассан, який чимось нагадував свого покійного дядька, Флобер переніс на нього любов і симпатію.

Після недовгого перебування в духовній семінарії, де життя здавалося юному Гі нестерпним, мати віддала, його до Ру-

анського ліцею. Хлопець був здібним учнем, часто його успіхи в навчанні відзначалися високими балами. Але найважливішим для подальшої письменницької долі було те, що в Руані вчителем французької літератури й напутником Мопассана став поет Луї Буйле, і перші літературні спроби Мопассана були поетичними.

Після закінчення ліцею Гі вступає в Канні на факультет права. Але в цей час спалахує франко-прусська війна. Мопассанові не довелося пізнати принади студентського життя, він став до лав війська і пройшов з французькою армією важкий шлях відступу, переживши всю гіркоту поразки.

Враження дитинства, прожитого в Нормандії, виявилися напрочуд яскравими і тривкими. Міцна пам'ять письменника зберегла в найдрібніших подробицях картини нормандської землі, обличчя, характери, історії її жителів – рибалок, селян, служниць і наймитів, сільських кюре і жебраків, корчмарів і власників родових маєтків. До речі, і в роки зрілості він не поривав своїх зв'язків з краєм дитинства, часто бував у Етрета. Нормандія знайшла в ньому свого співця й побутописця, люблячого сина й гіркого критика. Сильними й болючими виявилися і враження воєнних місяців. Починаючи з першої знаменитої новели «Пампушка» і до останнього, незавершеного роману «Анжелюс», Мопассан постійно повертається до подій франко-прусської війни й окупації рідної землі. В ці тяжкі для Франції дні він особливо яскраво побачив, яким різним є ставлення до вітчизни простих лю-

дей і представників заможних класів, вищих верств суспільства. Саме бідарі люблять свою сувору до них батьківщину, захищають її в похмуру годину ворожої навали, саме їм притаманне розвинене почуття честі й національної гідності. Ця думка, вистраждана й пережита, лягла в основу багатьох новел і нарисів письменника («Пампушка», «Мадемуазель Фіфі», «Стара Соваж», «Дядько Мілон» та інші). Після закінчення війни і звільнення з військової служби Мопассан оселився в Парижі. Треба було десь служити, аби заробити на життя. З великими труднощами Мопассан зміг влаштуватися на посаду урядовця морського міністерства, через п'ять років – домогтися переведення в міністерство освіти.

Всупереч усьому нецікавому й нудному, чим було заповнене життя Мопассана з дев'ятої ранку до шостої-сьомої вечора, коли він мусив тягти виснажливу бюрократичну лямку, 70-і роки дали йому дуже багато і, може, були найщасливіші в його житті. Саме в цей період він зблизився з Флобером, і той став його вчителем в царині літератури, другом, якому можна було розповісти про все добре й погане, попросити поради, підтримки, просто підбадьорливого слова. Жвавий і темпераментний юнак мав багато друзів і подруг, закохувався і кохав, брав участь у веселих і пустотливих розвагах своїх однолітків.

Сучасник Гі де Мопассана художник-імпресіоніст Едуард Мане 1874 року намалював відоме полотно «На воді». На картині зображено молодого чоловіка і жінку в човні, що

пливе по яскраво-блакитній воді, прозорій від щедрого світла. Молодий чоловік засмаг на сонці, його загоріла шкіра гарно контрастує з легким білим одягом. З-під солом'яного капелюха дивляться уважні очі. Цю життєрадісну, пройняту настроєм молодості картину Мане намалював у Аржантейлі, містечку на березі Сени, де в ті роки селилися влітку молоді художники, де завжди було цікаво й весело і де створено так багато гарних полотен.

Молодий Мопассан пристрасно захоплювався водним спортом. Кожної неділі, а часто після роботи і в будень, він плавав у човні по Сені в околицях Парижа – Аржантейлі, Бужівалі, Пуасі. І хоч молодий чоловік на картині Мане, певна річ, не Мопассан, він дуже схожий на письменника, яким той був у ці роки. Картина передає те здорове і світле світосприймання, що було характерне для письменника в перший період його життя і творчості. Пізніше він написав багато оповідань, пов'язаних із життям Сени. Поетичні пейзажі річки – чарівної в сліпучі літні дні, загадкової й похмурої вночі, під покровом туману, смішні історії невдах-рибалок, пригоди молодих веслярів та їхніх легковажних подруг, гучні й галасливі розваги у прибережних ресторанчиках (згадаймо ще одну картину «Сніданок веслярів» Огюста Ренуара), кумедні зіткнення веселих і зухвалих представників богеми й статечних буржуа, що в неділю вибиралися на лоно природи, все це кольорове, веселе, гомінке, живе в новелах Мопассана, як свіжі пахощі води й риби, димку від багаття й соковитої зе-

лені. Згадуючи про свою юність, письменник писав, що тоді він мав лише одну пристрасть – Сену. І справді, він віддавав їй багато часу, досягнув неабияких успіхів у веслярстві. Але вже в цей час справжньою його пристрастю була література.

* * *

Протягом сімдесятих років Мопассан постійно буває в домі Флобера, листується з ним, віддає на його суд свої рукописи. Суворий і вимогливий метр призвичаював учня працювати регулярно, щодня. Він учив: «Для художника існує лише одна засада: жертвувати всім заради Мистецтва». Для Флобера мистецтво завжди писалося з великої літери. Такого ж самовідданого служіння мистецтву, такої ж поваги до нього він вимагав і від Мопассана. Перша стаття, надрукована молодим письменником у жовтні 1876 року, була присвячена Флоберові. Мопассан захоплюється стилем Флобера, точніше, повною єдністю форми й змісту в його творах, називає його великим, геніальним письменником, підкреслює, що він «насамперед художник: це значить – письменник об'єктивний». Для Флоберового учня в цей час об'єктивність, безсторонність значать дуже багато, здаються першим, основним досягненням майстра літератури. Але, як доводить уся пізніша творчість Мопассана, його розуміння об'єктивності художника рівнозначне правдивості і аж ніяк не означає байдужості до зображуваної постаті чи проблеми. Лише в пер-

ших ранніх творах ми майже не відчуваємо власного ставлення митця до обраної теми. Саме це викликало негативну оцінку новел, зібраних у першій книзі «Дім Тельє», з боку Льва Толстого. Він закидав молодому авторові нерозуміння того, що є добром, а що злом, моральну байдужість. Можна сказати, що його докори були викликані прагненням Мопассана до абсолютної об'єктивності, бажанням будь-що уникнути особистого зацікавлення чи, краще сказати, нав'язування власних оцінок читачеві. Але при уважному читанні ми все одно розуміємо, як саме ставиться новеліст до своїх героїв. Іронія, якою пройняті «Пампушка» чи «Дім Тельє», вже й є оцінкою, виключаючою стерильну безсторонність.

У наступних збірках новел Мопассан позбувається уявної безсторонності. Він не тільки передає всіма художніми засобами твору своє ставлення до подій і осіб цього твору, а й втручається в багатьох оповіданнях у розповідь, дає своє тлумачення, емоційне роз'яснення своїх поглядів, так би мовити, «відкритим текстом», удаючись до авторських відступів, що часто мають публіцистичний характер.

У своїй першій статті – блискуче написаному панегірику майстерності Флобера, Мопассан викладає власні погляди на мистецтво, багато в чому близькі до поглядів Флобера. «Першою турботою художника має бути прагнення краси, бо краса сама по собі є істиною, і те, що прекрасне, завжди правдиве, тоді як те, що правдиве, може і не бути прекрасним». Друга турбота – це пошуки точного слова, абсолютного відповід-

ника думці. Молодий письменник багато разів чув від свого вчителя, що «яке-небудь явище можна висловити лише одним способом, визначити лише одним іменником, схарактеризувати лише одним прикметником, оживити лише одним дієсловом». Пізніше Мопассан підкреслював, що за Флобером «письменник має бути дзеркалом явищ дійсності – таким дзеркалом, яке, відтворюючи їх, надає їм той невимовний, майже божественний відблиск, в якому полягає сутність мистецтва». Автор художніх творів, на його думку, не тільки віддзеркалює все, що його оточує, а й надає йому нових якостей, які є специфічно мистецьким відтворенням дійсності. Під пером майстра вона набуває нової виразності й громовитості, стає узагальненням багатьох спостережених художником фактів, їхньою квінтесенцією. «Письменник показує лише суть подій, що йдуть одна за одною… вибирає лише їхні характерні риси й сполучає, співставляє ці риси так, щоб найкраще сприяти шуканому ефектові, аж ніяк не переслідує мету будь-якого повчання». Він наголошував: «Флобер не уявляв собі, щоб зміст міг існувати поза формою або форма поза змістом».

Багато чому навчився молодий письменник-початківець і від знаменитого друга Флобера І. С. Тургенєва. Мопассан захоплювався Тургенєвим, присвятив йому три статті, кілька разів згадував у своїх художніх творах. Молодому письменникові дуже імпонувала манера Тургенєва-романіста, який відмовився від побудови роману «на інтризі, з драматични-

ми штучними комбінаціями, вимагаючи, щоб давали «життя», тільки життя – «шматки життя» без інтриги й беззубих пригод».

З середини 70-х років Мопассан починає писати не лише вірші, а й прозові і драматичні твори. У цей час у газетах вийшла низка статей Мопассана і кілька його новел. Усе це було надруковано під псевдонімами. Більшість статей присвячені літературі. І пізніше Мопассан писав про нові твори французької літератури або переклади з іншомовних літератур французькою мовою. Літературні статті Мопассана позначені тонкими й глибокими спостереженнями, вмінням вихопити найсуттєвіше в тому чи іншому літературному напряму чи творчості того чи іншого письменника.

Мопассан вважав себе одним із художників, які повстали проти пишномовності і штучності романтизму, реалістом, причому реалізм він розумів як неминучу реакцію проти романтичного духу, проти «солодкуватої чутливості, яка замінює романтикам розум».

У своїй статті «За читанням» (1882) Мопассан сформулював думку, яку можна розглядати як своєрідне кредо письменника: «Чи є що-небудь більш хвилююче, більш приголомшливе, ніж життєва правда?». В іншій статті («Вечори в Медані») він писав: «єдино об'єктивними є лише Людська істота і Життя, і ми повинні їх розуміти і відтворювати як справжні художники. Якщо ми не можемо дати їхнє точне і водночас художнє зображення, значить, у нас бракує талан-

ту». В другий половині 70-х років Мопассан зближується з письменниками кола Золя. Їх багато що об'єднує. Мопассан писав, що занадто довго в поезії оспівувались лише зірки, дівчата, весна і квіти, ідеалізація була провідною рисою літератури. Тому потяг натуралістів до зображення похмурих, а то й брудних сторін життя, «покидьків» є лише природним протестом проти столітнього засилля ідеалістичної школи. Він розглядав як цілком виправдану полемічну крайність, пристрасть письменників, близьких до Золя, до зображення деклассованих, суспільних типів, як спробу «звільнитися від літературних забобонів» романтики, всіляких заборон і табу на зображення темних моментів дійсності. Мопассан вважав, що Золя вирізняється серед інших письменників активністю думки, прагненням усього нового, що він справжній революціонер у літературі. Однак на його думку, натуралісти, на відміну від своїх попередників – реалістів типу Бальзака або Флобера, намагаються відтворити саме життя з допомогою справжніх фактів, які вони збирають всюди, – збирають неймовірно вперто, – блукаючи, вистежуючи, розшукуючи, з мішком за плечима, як ганчірники. Тож-бо їхні романи часто виявляються лише мозаїкою з фактів, що сталися в різних місцях, фактів, причини яких не схожі, а значення різне, що позбавляє роман, де вони зібрані, правдоподібності і тієї єдності, якої передусім повинен прагнути письменник. Дослідники творчості Мопассана знаходять помітні впливи натуралізму в першій збірці його новел. Кращі з ху-

дожніх надбань цієї течії автор «Любого друга» використав і в пізніших своїх творах.

Дружба Мопассана з Золя та іншими молодими літераторами сприяла написанню його першого широко відомого твору новели «Пампушка», яка увійшла в збірник «Вечори в Медані», де були надруковані оповідання Золя, Гюїсманса, Сеара, Енніка, Алексіса. Всі ці новели об'єднані спільною темою франко-прусської війни.

Флобер перед смертю (травень 1880 р.) ще встиг утішитися успіхом свого учня. Прочитавши «Пампушку», він захоплено писав у листі до Мопассана: «Мені не терпиться сказати вам, що я вважаю «Пампушку» ш е д е в р о м... Це оповідання *залишиться*, можете бути певні». Флобер з його бездоганним смаком не помилився, на «Пампушку» чекала почесна доля найвідомішого твору Мопассана.

Ця новела може бути зразком того, як опрацьовував Мопассан життєвий матеріал, як він будував сюжет, якими засобами розкривав характери персонажів, змальовував пейзаж, нарешті, зразком іронічного, і навіть сатиричного зображення суспільних відносин буржуазної Франції. Дуже часто Мопассан використовував як сюжети своїх оповідань розповіді рідних, друзів, знайомих про різні життєві епізоди, цікаві смішні або сумні випадки. Історію, взяту в основу «Пампушки», Мопассан почув від свого родича Шарля Корд'ома. Той сам був один із учасників цієї історії. Кожний з персонажів мав своїх реальних прототипів. Так, наприклад, прообразом

Пампушки була руанська утриманка Аидрієна Легей, а сам Корд'ом правив письменникові за модель для образу республіканця Корнюде. Вірний настановам своїх вчителів, Мопассан відкинув усе другорядне і несуттєве, загострив ситуацію, зробив її драматичнішою, напруженішою, узагальнив в окремому, майже анекдотичному епізоді характерні конфлікти французького суспільства взагалі і епохи франко-прусської війни зокрема. В невеличкому, по-суті, конфлікті між повією Елізабет Руссе, на призвісько Пампушка, з одного боку, і прусським офіцером та її супутниками по диліжансу, французами, – з другого, письменник зумів показати і справжній патріотизм простої жінки, і лицемірну, наскрізь фальшиву моральність вищих верств, їхню байдужість до долі вітчизни, шкурність їхніх інтересів і брутальну зухвалість мілітариста-загарбника.

Характеристика кожного героя складається найчастіше з кількох слів, але цих слів («єдино точних») достатньо для того, щоб перед нами як живі постали і подружжя Луазо: він – колишній прикажчик, хитрий ділок, – і вона «дебела дама з різким голосом і рішучою вдачею»; і два інших подружжя – граф і графиня де Бревіль та фабрикант Каре-Ламадон і його молоденька гарненька дружина. Лише одна фраза про пана Каре-Ламадона, так само як одне речення про пані Каре-Ламадон, із великою силою іронії передають саму сутність цих двох людей: «За весь час імперії він очолював лояльну опозицію з єдиною метою одержати згодом більше за приєднан-

ня до того устрою, з яким він боровся, за його власним висловом, благородною зброєю. Пані Каре-Ламадон, куди молодша за свого чоловіка, була втіхою для призначених у руанській гарнізон офіцерів з порядних родин». Компанію доповнюють дві черниці і рудобородий Корнюде – «демократ, страховище всіх шановних людей». І до Корнюде перо письменника безжальне. Згадаймо нищівну характеристику, яку дав йому автор: «Років зо двадцять він купав свою величезну руду бороду в келихах по всіх демократичних кав'ярнях…. і нетерпляче ждав запровадження республіки, щоб обійняти якусь посаду, вислужену стількома революційними частуваннями». Розвиток подій в оповіданні не змінює характеристик-оцінок, а тільки розкриває вже дані характери в дії. Читача не чекає несподіванка, коли йдеться про цих людей. З зернятка бур'яну не може вирости троянда. Так охарактеризовані на початку новели персонажі не можуть виявити якихось позитивних рис і почуттів.

Щодо самої постаті Пампушки, то тут діє інший закон художності. Цей характер сповнений суперечностей, і тому в новелі він несподівано повертається до читача своєю новою ясною і чистою гранню. Розбещена жінка, яка звикла до своєї жалюгідної ролі, і хоч не втратила цілком природної сором'язливості, але не відчуває глибини свого падіння і не страждає від цього, – раптом стає здатною на опір зухвалим домаганням прусського офіцера. Лише бажання допомогти супутникам, чесна наївність Пампушки і хитрі підступи всіх

цих Луазо, де Бревілей, набожних черниць примушують її погодитись провести ніч з огидним їй пруссаком.

Мопассан навмисне протиставляє представникам вищих суспільних верств не чисту й чесну жінку, а повію, домагаючись цим розв'язання кількох завдань. По-перше, він показує, що багаті й іменити пасажири диліжанса, які тікають з обложеного німцями Руана, морально нижчі від повії. По-друге, вірний своїм переконанням, письменник знаходить людяність там, де, здавалося б, марно її шукати, – в душі продажної жінки. По-третє, він кидає виклик банальним забобонам, руйнує повагу до сильних світу цього і захищає гідність упосліджених, викинутих за борт суспільства. Важливим для розуміння задуму новели є заспів до неї, де Мопассан критично й іронічно змальовує відступ французької армії, розгубленість обивателів, боягузтво власників-буржуа, їхню улесливість і схиляння перед ворогом заради збереження власного майна.

Дуже виразне закінчення новели. Частково повторюється вихідна ситуація. На початку новели, коли подорожніх охопило почуття голоду, Пампушка щедро поділилася всіма запасами їжі, які вона передбачливо захопила із собою. Після того, як бідна жінка перенесла таку важку й ганебну для неї ніч з пруссаком, їй було не до лаштування в дорогу. Засмучена, принижена, вона не взяла з собою харчів, і ось замість вдячності всі її супутники з огидою відвертаються від неї. Смачно поглинаючи припасене, вони не дивляться в той ку-

ток карети, де гірко ридає Пампушка. А розкішний ловелас Корнюде з незалежним виглядом насвистує «Марсельєзу». Щоправда, в його «Марсельєзі» є виклик. Це своєрідна помста, може, наївна й смішна, але помста супутникам.

У «Пампушці» виявилась одна яскрава риса творчої вдачі Мопассана. Гнів, іронія, критична злість не можуть заступити соромливої ніжності, прихованого, але активного співчуття до нещасної ображеної людини, притаманних кращим творам письменника. Цікаво відмітити, що найчастіше ці тендітні почуття Мопассан виявляє у творах, присвячених жінкам. Згадаймо такі новели, як «Міс Гаррієт», «Кривоніжка», «Івета», «Перлина», романи «Життя» або «Монт Оріоль».

Можна сказати, що після публікації «Пампушки» Мопассан прокинувся знаменитістю. Ті труднощі, які отруювали його молодість, зникли. Але прийшли нові, важкі випробування. Слава вимагала щоденних жертв. Мопассан повинен був безперервно, напружено працювати. Починаючи з 1881 року, він видає щорічно кілька книжок, збірки новел, романи, нариси.

Десять років інтенсивної творчої праці, подаровані Мопассану долею, були також роками цікавих подорожей. Він об'їздив мало не всю Францію, пройшов пішки сотні кілометрів, не з вікна карети, а зблизька розглядаючи красу рідної землі. Десятки гарних пейзажів в його творах змальовані з величезною майстерністю, точністю і художньою сво-

бодою, це справжні картини з натури. Він видав книжки нарисів «Під сонцем», «На воді», «Мандрівне життя», різні тематично і за формою, побудовані на матеріалі численних подорожей письменника.

Розглядаючи ці книжки нарисів Мопассана в цілому, бачиш, як багато він зробив для цього літературно-публіцистичного жанру, скільки знахідок, більше того, принципових художніх рішень увійшли у творчий арсенал пізніших авторів подорожніх нарисів, жанру, який набув у XX столітті небувалої популярності.

Французька література знає багато справжніх трудівників. Всім відомо, скільки працював Бальзак, яким невтомним у своїй літературній роботі був Флобер або Золя. Але, мабуть, Мопассан лишається неперевершеним у працьовитості, самовідданій невпинній творчості. Майже щороку він видавав понад тисячу сторінок, ставлячи своєрідні письменницькі рекорди. Це напруження було шкідливим для здоров'я митця, до якого він давно вже ставився безжально.

«Ви провадите трудове життя, котре вбило би десяток звичайних людей. Ви опублікували двадцять сім томів за десять років, і ця шалена праця пожерла ваше тіло». Ці слова відомого професора медицини, сказані Мопассану у 1890 році, мабуть, найточніше передають причини його захворювання. Професор додає: «В даний момент тіло мститься на вас, паралізуючи діяльність мозку». Неможливо без душевного болю читати останні листи художника до лікарів і

друзів: «У мене жодної послідовної думки, я забуваю слова, всі назви, а маячня і смуток роздирають мене… Я не можу писати, я більше не бачу; це крах мого життя…»

Першого дня нового 1892 року Мопассан відвідав свою матір. Він був збуджений, не слухаючи умовлянь старої матері, утік з її дому невідомо куди, а вночі намагався вбити себе. Починаючи з цієї страшної ночі, Мопассан вже не приходив до свідомості. Ще півтора року жило його тіло, але розум був мертвий.

6 липня 1893 року великого художника не стало.

* * *

Гі де Мопассан був письменником, який не обмежувався лише одним-двома улюбленими жанрами. Але світову славу він завоював передусім як новеліст і автор романів. Існує усталена думка, що він був одним з найбільших зарубіжних новелістів XIX століття. Плин часу лише підтверджує слушність цієї думки.

1881 року вийшла перша збірка новел письменника «Дім Тельє». В наступному (1882) – друга – «Мадемуазель Фіфі», а далі щороку Мопассан видає дві, три, чотири книжки. Найпліднішими були 1884, 1885 та 1886 роки. За цей короткий проміжок часу вийшли збірки «Місячне сяйво», «Міс Гаррієт», «Сестри Рондот», «Івета», «Казки дня і ночі», «Туан», «Добродій Паран», «Маленька Рок».

Загадом Мопассан написав близько трьохсот новел, об'єднаних у півтора десятки збірок. Три збірки були видані після смерті письменника, в них увійшли ті твори, які він не перевидавав за життя. Мопассан старанно добирав оповідання до кожної збірки. Він намагався об'єднати твори, близькі за настроєм, але водночас уникнути монотонності. Тому в збірках переважно гумористичних, таких як «Бекасові казки» або «Сестри Рондолі», ми зустрічаємо твори драматичного або елегічного звучання, а серед серйозних і сумних новел таких книжок, як «Міс Гаррієт» чи «Місячне сяйво», є твори з оптимістичним, світлим, а то й жартівливим настроєм. Взагалі домінанта творчість Мопассана розвивається від життєрадісного до похмурішого і песимістичнішого. Не випадково остання збірка новел має промовисту назву «Марна краса». Для такого розвитку були і суспільні, і особисті причини.

Вище вже згадувалися провідні теми творчості Мопассана взагалі і його новелістики зокрема. Це теми війни, страждань і смерті, які вона несе людям; життя представників різних суспільних класів і прошарків, кохання, щастя чи нещастя в шлюбі, вірності і зради, самотності людини. Темою багатьох новел є доля жінки в суспільстві і сім'ї, доля людей, які опинилися за межами суспільства, калік, жебраків, повій. Буржуазні й аристократичні звичаї в столиці й провінції, релігія і її вплив на людей, історії священиків, ескізи яскравих людських характерів, психологічні феноме-

ни і аналізи хворої психіки, жартівливі сценки й анекдоти – все це розмаїття становить те, що ми називаємо новелістикою Мопассана.

Новели про франко-прусську війну, першою серед яких була «Пампушка», лише умовно можна видокремити і об'єднати за цією єдиною темою. В «Пампушці», «Мадемуазель Фіфі», «Старій Соваж», «Дядькові Мілоні» головне – любов до вітчизни, яка підіймає людину, робить її здатною на мужній і благородний вчинок.

У «Двох приятелях», «Причинній» – це зображення тупої жорстокості ворога, ненависть до війни, що вдерлася в життя мирних спокійних людей і зруйнувала його. Всі ці оповідання написані в драматичній і швидкій манері, хоч і не без іронічних акцентів. А в таких новелах, як «Пригоди Вальтера Шнаффса» або «Полонені», переважає гумор характерів чи ситуацій. Вони спрямовані не тільки і не стільки проти пруссаків, як проти боягузливих французьких буржуа-ополченців, хвалькуватих брехунів, що хизуються своїми уявними подвигами. В усіх оповіданнях із часів програної Францією війни Мопассан дуже чітко проводить лінію між простими солдатами-німцями, селянами або ремісниками, яких війна відірвала від рідних домівок, від роботи, і їхніми бундючними офіцерами-садистами, ніколи не підмінює соціальну оцінку шовіністичними забобонами.

Велику групу становлять новели з селянського, чи ширше, – народного життя. Сюди треба віднести і оповідання

про рибалок, ремісників, дрібних службовців тощо. Мопассан часто пише про «ідіотизм» сільського життя («Історія наймички», «Хрестини» і багато інших). Через більшість оповідань на цю тематику проходить образ діда з тілом, висушеним безнастанною працею, або тупої баби, забитої важким життям, темної, недовірливої, боязкої. Під страшною владою власності спотворюються людські душі, кам'яніє серце. І корчмар Шіко споює стару Маглуар, щоб скоріше заволодіти її землею («Барильце»); аби не витрачати грошей на дармоїда, дружина примушує паралізованого чоловіка висиджувати курчат («Туан»); скупий селянин підіймає шматок мотузки на дорозі і стає жертвою підозри у крадіжці («Шворка»). Скупість робить селян жорстокими і безжальними, вони цькують жебраків, калік, людей, нездатних до праці («Сліпий», «Жебрак»), а брат ризикує життям брата, не рятує його від каліцтва, щоб не втратити нові рибальські сіті («На морі»).

Так Мопассан не приховує похмурих і страшних сторін селянського побуту, життя народних низів. Але разом з тим в жодному середовищі він не знаходить стільки сердечної теплоти, людяності, природності, справжніх щирих почуттів, як у середовищі простих людей. Темна наймичка самовіддано любить свою нешлюбну дитину («Історія наймички»), молодий сільський коваль стає татом маленькому безбатченкові («Симонів тато»), годівниця своїм молоком поїть вмираючого від голоду безробітного («Ідилія»), хлопець, кохана дівчи-

на якого вийшла заміж за іншого, приймає в неї пологи, рятує матір і дитину («Дочка Маргена»), молодий фермер Отто після смерті свого батька щиро, від усього серця допомагає бідній дівчині, батьковій коханці, і їхній нешлюбній дитині («Батько і син Отто»).

Саме прості люди уміють кохати, стати в коханні вище забобонів і фальшивої моралі («Симонів тато», «Батько і син Отто», «Буатель», «Фермер», «Перебивниця стільців», «Кривоніжка»). Неправда, що прості люди байдужі до страждань, примітивні у своїх почуттях. Може, вони не вміють демонструвати горе і скорботу або не мають часу віддаватися стражданням, їхнє життя надто суворе і не дає їм хвилини для роздумів і плачу, але це не значить, що вони не страждають глибоко і боляче («Голодна кутя», «Старий Амабль», «Солдатик», «Дочка Мартена»).

Багато разів у новелах і нарисах Мопассан із великим болем пише про нестерпне існування тисяч бідняків, животіння, недостойне людини. Згадуючи смерть двох селянок, матері й дочки, він вигукує: «Життя! Життя! Та що це таке? Ці дві нещасні, котрі завжди спали на соломі, їли чорний хліб, працювали як воли, страждали від усіх напастей, які лише можливі на землі, тепер повинні вмерти! В чому їхня провина?» («На воді»). А в новелі «Та, що присипляє» в письменника з глибоким співчуттям вихоплюються такі слова: «Коли б ви бачили, як вони приходять вмирати! Ці старі в лахах, ці люди, що місяцями страждали від злиднів, шукали

їжу на смітнику, як собаки». Мопассан, письменник з оголеними нервами, передавав страждання нещасних і гнаних, як власні. Він мучився докорами сумління, коли думав про свій добробут і біду інших.

Письменник добре знає дрібні радощі і велике горе маленької людини, затурканої, забитої, як отой урядовець з новели «Прогулянка», що провів усі свої дні від юності до старості в темній вогкій комірчині якоїсь установи і повісився одного погожого весняного дня, коли замислився над змарнованим життям. Доля дрібного службовця, що стоїть на найнижчому ступені бюрократичної драбини, викликала жалість і співчуття письменника, іноді забарвлені гумором («Неділі паризького буржуа», «Верхи»). Разом з тим він саркастично висміює великих риб затхлого болота бюрократії і сміється з огидної політичної метушні, гонитви за чинами і відзнаками, з кар'єризму.

Млявий побут міщан пробуджує в душі Мопассана не співчуття, а гнів і гіркоту. Трагедійної сили досягає новела «Мій дядько Жуль» про міщанську родину, яка всі свої надії покладала на багатство дядька, що має повернутися з Америки. Коли виявляється, що Жуль не розбагатів, що він нещасний жебрак, розчаровані родичі тікають від нього, як від чуми. Речі стають цінніші за людське життя. І ось дружина дрібного чиновника, яка єдиний раз побувала на пишному балі і на своє нещастя загубила там позичене діамантове кольє, руйнує своє здоров'я, перетворюється на жалюгід-

ну стару жінку, щоб сплатити борг.

З кількісного погляду найчисленніші новели присвячені стосункам в буржуазній чи аристократичній родині. Мопассан без кінця варіює тему шлюбу без кохання, зведеного на користі й розрахунку. Нема нічого дивного, що такий шлюб нещасливий і нетривкий, а подружні зради – брудна норма сімейного життя. Заради багатої спадщини чоловік-чиновник не лише заплющує очі на зраду дружини, а й сам приводить їй коханця («Спадщина»). Дізнавшись про велику спадщину дорогоцінностей, які належали його коханій дружині, вдівець легко втішається і забуває про те, що всі ці блискучі прикраси покійна жінка здобувала, зраджуючи його з багатими коханцями («Дорогоцінності»). Освічений пан Пасьянс пишається розкішшю свого житла, добробутом, гостинністю. Його житло – дорогий дім розпусти, а початок своєму багатству він поклав, продаючи тіло своєї дружини і її сестри («Приятель Пасьянс»). Молода жінка обдурює чоловіка з огидним дідом, бо той генерал і це лестить її самолюбству («Вечір»).

У світському середовищі адюльтер – це спосіб розважитись, заповнити порожнечу розкішного й бездіяльного існування («Поліно», «Засувка», «Кімната 11», «Визнання», «Сповідь», «Побачення»). Аристократичні дами за своєю моральністю не відрізняються від повій («Зустріч», «Біля ліжка», «Баронеса», «Кивок»). Святенництво, лицемірство поєднуються в середовищі власників з грубою розпустою і

огидними пороками («Могильниці», «Дім Тельє», «Заступник»). Жертвами морального зубожіння буржуазного суспільства є сотні і тисячі нещасних жінок, які за шматок хліба, за теплий куток продають свою ласку («У Різдвяну ніч», «Одіссея одної повії», «В порту»).

Мопассана хвилює доля нешлюбних дітей («Шафа», «Дитина»). В його новелах часто звучить мотив розплати за байдужість і егоїзм, з яким багатий пан покинув колись свою кохану просту дівчину, не турбуючись долею власної дитини («Син», «Дюшу», «Маслиновий гай»).

Окрему групу становлять новели, в яких Мопассан говорить про трагічну самотність людини в жорстокому світі егоїзму. Сповнені глибокого хвилювання і болю, ці твори ятрять серце своєю сумною правдою. Такі новели, як «Міс Гаррієт» чи «Королева Гортензія», належать до кращих гуманістичних творів світової літератури. Є серед новел Мопассана ліричні шедеври, твори про красу кохання, про світлу мрію людської душі («Місячне сяйво», «Продається»). Поряд з ними особливо похмуро виглядають оповідання про людську низцість, безглузду брутальність, збочення і злочини («Пані Батіст», «Маленька Рок», «Осел», «Муарон», «Сповідь», «Денщик», «Потопельник»). У численних новелах про релігію, церкву та її слуг Мопассан постає перед нами як атеїст, який бореться проти релігійного фанатизму («Стрибок вівчаря»), широко й гуманно трактує питання віри, засуджує целібат, що позбавляє священика сім'ї, ро-

бить його самотнім чи штовхає на приховані зв'язки з жінками («Хрестини», «У вагоні», «Маслиновий гай»), весело сміється з релігійних забобонів священицтва («Мощі», «Нормандець», «Мій дядько Состен», «Сповідь Теодюля Сабо», «Обранець пані Гюсон»).

Більшістю своїх новел Мопассан заслужив високе звання майстра і вчителя. Кожний письменник, що звертається до цієї прозової форми, багато чого може навчитися в автора «Пампушки». Це й величезна праця над словом, старанний добір найвдячнішого, повнозначного, це прагнення досягти короткості й стислості речення, енергійного, напруженого, місткого. Це найсуворіший добір головного, типового в слові, образі, характері, ситуації. Це вміння сконцентрувати в одній події, в різкому зіткненні характерів найважливіше, що є суттю явища чи індивідуальності, вміння на кількох сторінках створити драматичне напруження, що породжує в сприйнятті читача блискавку думки. Це абсолютна достовірність кожної деталі, яка сполучається з переконливою правдою цілого. Це хист без нав'язливого моралізаторства, повчань, пояснень, хист передати читачеві свою моральну оцінку через іронію чи ліричний поетичний тон, через своєрідний заспів – обрамлення або через особу оповідача. Майстерність Мопассана-новеліста була предметом багатьох студій. І все одно не все ще вивчено в цій безцінній скарбниці художнього досвіду. Важко, а може, й неможливо вивчити вплив великого майстра на багатьох письменників,

які могли б назвати себе його учнями, як він шанобливо і вдячно називав себе учнем Флобера, Тургенєва, Золя.

Перший роман Мопассана має назву «Життя» (1883). Він дуже скромний, простий, нейтральний і одночасно всеосяжний. Існують різні тлумачення задуму автора. Так, Лев Толстой, якому роман дуже подобався і навіть примусив його кардинально переглянути свій спочатку надто критичний погляд на Мопассана, вважав, що це історія чарівної, чистої жінки, загубленої тваринною хтивістю. Висувалась думка, що це роман про зміну старої аристократичної культури, зв'язаної з ідеями Просвітництва, гуманістичними ідеями XVIII століття, новою – буржуазною, вузькою, сповненою практицизму і вульгарності. Підкреслювався історизм твору.

Є багато інших спроб вирізнити аромат найсуттєвіше, провідне. Але цей твір саме тим і хвилює людські серця, що він багатоплановий, а не однозначний, в ньому існує кілька ідейно-тематичних шарів, кілька головних думок, проблем, тісно пов'язаних між собою.

У романі є й забарвлена смутком розповідь про зубожіння і загибель старого дворянського роду, й історія нещасливого шлюбу життєво недосвідченої, ніжної, лагідної, доброї жінки з брутальним, скупим, аморальним чоловіком, її болючих розчарувань у коханні, в чеснотах обожнюваної матері, в синові, в усьому, що становило сенс її буття. Широко звучить у книжці тема віри, тема релігії. З непримиренною гостротою засуджує автор церковницьку нетолерант-

ність, антигуманність жорстокого фанатизму, спрямованих проти природного в людині. Але всього цього було б, мабуть, замало для того високого хвилювання, чистої скорботи, яку викликає роман.

У долі милої, безпорадної Жанни письменник зумів за індивідуальним побачити загальнолюдське. Скільки вічно юного в сцені тієї щасливої ночі, коли Жанна після монастирської школи повертається в рідні «Тополі» і стоїть замріяна біля вікна. Весь світ напоєний для неї молодою радістю, вірою в майбутнє щастя, трепетним передчуттям кохання. Мимоволі згадується інша молода дівчина, що в пориві щастя простягає руки в ясну ніч, – Наташа Ростова. Вони подібні одна до одної у своїй юній жазі прекрасного, щасливого, у своїй вірі в те, що життя повинно бути чудовим, в жазі природній, майже інстинктивно притаманній кожній молодій людині.

Жанна переживає те, що випадає на долю більшості жінок, більшості людей – щастя материнства, горе від смерті батьків. І на тих сторінках роману, де Мопассан розповідає про муки самотності, про довгі дні чекання на вісточку од сина, про спогади минулого, якими втішається Жанна, крізь індивідуальне прозирає загальнолюдське, що змушує серце читача бриніти співчуттям і розумінням. Саме в цьому плані назва роману «Життя» набуває широкого, узагальнюючого змісту. Це історія одного звичайного життя, а не те, що становить якісь важливі сторінки людського життя взагалі.

Слідом за Флобером, який сказав «Емма Боварі – це я», Мопассан міг би сказати, «Жанна – це я» – стільки з досвіду власного серця він віддав цій героїні. В романі дуже сильний поетичний, ліричний елемент. І одночасно на його сторінках живе така характерна для письменника іронія, присутнє критичне начало. Воно присутнє навіть там, де художник говорить про персонажів йому симпатичних, про батька Жанни барона де Во або добродушного старого сільського кюре. Смуток від того, що щирі, добрі люди, такі як барон, зникають у буржуазну добу, не застилає гострий зір письменника настільки, щоб він не бачив негативних рис свого героя – його непристосованості до життя, прекраснодушного неробства, легковажності. Ще іронічнішим стає автор, коли мова заходить про баронесу-матір, її цілковиту бездіяльність, сентиментальний егоїзм, душевні лінощі. І Жанна, героїня улюблена, при всьому співчутті письменника до неї, показана критично. В тому, що її життя склалося так безнадійно й сумно, велика її власна провина. Завинили пасивність, безвольність, невміння відстояти себе, інертність душі. В романі, де головне – доля Жанни, є паралельна розповідь про ще одне жіноче життя, про життя Жанниної служниці Розалі. Однолітка Жанни, вона пережила не менше за свою пані. Ставши жертвою хтивості Жульєна, вона народила нешлюбну дитину, повинна була піти за нелюба, рано лишилася вдовою і все життя важко працювала. Та в цій селянці є велика енергія, сила волі, активна доброта. Вона не лише спро-

моглася впоратися з труднощами свого власного життя, виховати сина чесним і працьовитим, а й приходить за покликом серця на допомогу Жанні, рятує її від самотності, від голодної старості, бере її долю у свої руки. Не випадково саме в уста Розалі Мопассан уклав знаменні слова: «Ось бачиш, яке воно – життя: не таке хороше, та й не таке погане, як здається». Ці слова ключові до твору і могли б стати його епіграфом. З погляду стилю роман бездоганний, це справді «запашна проза».

Наступний роман «Любий друг» (1885) написано в зовсім іншій тональності, ніж «Життя». Умовно всі твори Мопассана можна поділити на дві великі групи – такі, де переважає критично-іронічне начало, і такі, де провідною темою є співчуття, симпатія, навіть любов до героя.

Історія сходження Жоржа Дюруа по щаблях соціальної драбини написана в сатиричному ключі. У спокійній, об'єктивній манері, без натиску і перебільшень, але послідовно і безжально письменник змальовує людський тип, характерний не лише для Франції 80-х років минулого століття. Характерний настільки, що ім'я Жоржа Дюруа стає соціально-етичним поняттям, яке не втрачає критичної сили і в наші дні. «Чоловік-повія», егоцентрик без будь-яких моральних засад, без талантів і культури, але з величезним апетитом до всіх життєвих благ, Дюруа – характер, сформований за нормами й законами світу грошей. Він живе і діє за жорстокими законами визиску і, як риба в воді, почуває себе в

атмосфері моральної неохайності, серед брудних політичних і фінансових ділків, розбещених дамочок і безчесних журналістів Третьої республіки.

Дюруа показаний передусім у сфері своїх інтимних стосунків з жінками, при допомозі яких успішно просувається до свого «місця нагорі». Але, попри те, що любовним історіям героя відведено в романі лев'ячу долю сторінок, «Любий друг» – це соціальний твір, як і його герой – соціальний тип. Це роман-кар'єра, а не роман про кохання. На його сторінках кохання нема, як нема почуття власної гідності в жінок, зачарованих розкішними білявими вусами Жоржа. Дюруа діє або з розрахунку, як у своїх стосунках з Мадленою Форестьє, матір'ю і дочкою Вальтер, або як розбещений самець, що шукає вдоволення своєї хтивості, хоча найчастіше уміє поєднувати те й інше.

Соціальний роман «Любий друг» висвітлює такі важливі сторінки суспільно-політичного життя, як використання преси для темних політичних і фінансових афер (газета «Французьке життя», діяльність її редактора банкіра Вальтера), проведення загарбницьких воєнних акцій в Африці після попередньої ідеологічної обробки громадської думки в імперіалістичному, колоніалістському дусі.

Літературознавці давно вже встановили реальних прототипів більшості персонажів Мопассанових творів, серед них і «Любого друга». Так само відомі і ті конкретні факти й події, які правили за моделі в романі. Пошуки прототипів

завжди цікаві, а іноді й печальні. Але при цьому ніколи не слід забувати, що Мопассан не фотографував дійсність, як це робили епігони натуралізму, не був копіїстом, хай навіть дуже талановитим.

Говорячи у своїй статті «Маски» про суперечки навколо постаті актриси Фостен, письменник указував, що цей літературний образ «синтез однієї, другої, третьої актриси, це тип, створений із злиття рис, запозичених у багатьох». Для нього це провідний художній принцип не лише в зображенні людей, а й тоді, коли він змальовує редакції чи міністерства, факти приватного життя чи події громадського значення.

Образи Вальтера, Дюруа, Ларош-Матьє, намальовані пензлем майстра-сатирика, аж ніяк не карикатури, це високохудожні, повнокровні, багатогранні й місткі характери-типи, ґрунтовно проаналізовані у своїй людській та соціальній основі. І вони зберігають свою сатиричну силу і сьогодні. Завдяки тому, що індивідуальне органічно злите в них з узагальненим, типовим не лише для якогось конкретного часу, якоїсь однієї країни.

На перший погляд здається, що в жіночих образах «Любого друга» соціальний елемент відіграє підпорядковану, незначну роль. Але кожна з героїнь роману – кокетлива пані Марель і амбітна Мадден Форестьє, закохана порядна буржуазна пані Вальтер і її легковажна й розпещена дочка-лялечка – в психології, способі життя, навіть у тому, як вона кохає Жоржа, – жінка свого суспільства. Кожна з них по-

годжується платити красеню Дюруа за його «кохання», бо принцип грошового винагородження навіть у сфері почуттів звичний для них і не вражає своєю аморальністю. Для кожної з них шлюб – це справа розрахунку. Правда, у Мадлени це не стільки грошовий розрахунок, скільки прагнення самоутвердження, можливості діяти поза межами родинного кола, нарешті слави. Але й вона обирає чоловіків не палким серцем, а холодним розумом, розраховуючи точно, як у шаховій комбінації. Шлюб заради грошей, заради кар'єри чи комфорту і почесного місця у світі логічно приводить до подружньої зради, до адюльтеру – сурогату кохання. Кожна із жінок, пов'язаних із Дюруа, виписана в усій її людській неповторності. Вони несхожі, так як можуть бути несхожі молода гарна досвідчена кокетка і перезріла матрона, наївна в коханні, як пансіонерка. І разом із тим буржуазність, якою наскрізь пройняті мораль, світобачення, життєві настанови цих жінок, робить їх принципово подібними.

Гостро критичний підхід автора до людей сучасного йому світу Франції примусив його обрати й певну художню манеру, де переважають прийоми іронії та сатири, а головний принцип оцінки – безжальне викриття і засудження.

Наступний великий прозовий твір – роман «Монт-Оріоль» (1886). За задумом Мопассана він мав бути історією пристрасті, ніжної й живої. І справді, нерв розповіді, її високу поезію становить кохання Хрістіани Андермат і Поля Бретіньї, кохання, простежене від овіяного м'якою лірич-

ністю початку, через велику і гарячу пристрасть до сумного й безнадійного кінця. Але і тут письменник не може елементувати особисте життя своїх героїв з життя суспільства, до якого вони належать. В романі органічно переплетено два плани – ліричний і соціальний. Тож історія кохання, яка мала бути суттю твору, не те щоб відходить на другий план, але трохи поступається місцем історії виникнення й розбудови капіталістичного підприємства, яким стає курорт Монт-Оріоль.

Тема перетворення милосердя, допомоги недужим на вигідну галузь капіталістичного визиску хвилювала не лише Мопассана. Це була пекуча проблема часу. Відомі такі твори сучасників письменника, як Ібсенів «Ворог народу» або написаний трохи пізніше «Лурд» Золя, в яких саме ця проблема провідна. У сфері медицини антигуманний характер взаємин між людьми набуває особливої наочності. Як, до речі, і в наш час.

В останні чотири роки творчого життя Мопассан працював переважно в галузі великої прозової форми. За цей короткий строк він написав чотири романи: «Монт-Оріоль» (1886), «П'єр і Жан» (1887—1888), «Сильна як смерть» (1889), Наше серце» (1890). Всі вони позначені не лише посиленим інтересом до внутрішнього світу героїв, їхньої психології, а й, крім «Монт-Оріоль», помітним відходом від значних соціальних проблем часу, камерністю звучання. Загалом ці останні романи вважаються слабкішими за

попередні, хоча талант Мопассана-психолога і знавця людської душі, майстра стилю виявився і в них. Читати ці твори цікаво й захопливо.

Загальне значення митця для світової літератури, для людства випливає з того кращого, що він створив. На терезах не лише історії літератури, а й читацької любові книги Мопассана мають постійну високу вагу, вагу дорогоцінних скарбів прекрасного. Кожна з правдивих історій, яку він художньо відтворив, навіть та, що здається простою, викликає багато думок, примушує глибше зазирнути в навколишнє життя, у своє власне серце. Він любив людину вимогливою любов'ю, яка тривожить сумління і не дає заспокоїтися, поки жива несправедливість і не вмерло насильство, поки людина не стала такою прекрасною, якою вона може і має бути.

Гі де Мопассан – живий класик, його читають і перечитують і це, мабуть, найвища оцінка літературної творчості, непідробна слава, що випала на долю письменнику-гуманісту.

Кіра ШАХОВА

Любий друг

Частина перша

I

Взявши в касирки решту зі ста су, Жорж Дюруа вийшов з ресторану.

Від природи він був добре збудований, ще й поставу мав колишнього унтер-офіцера, отже, вирівнявся по-військовому, й недбайливо покрутив вуса, й скинув на запізнілих одвідувачів швидким, побіжним поглядом, тим поглядом гарного хлопця, що падає прудко, як шуліка.

До нього підвели голови жінки – три маленькі робітниці, вчителька музики, немолода, кепсько зачесана, неохайна, в пилявому капелюшкові й обсмиканій сукні, та дві міщанки з чоловіками, завсідниці цього шинку з цінами без заправи.

Вийшовши на вулицю, він спинився на мить, міркуючи, що далі робити. Було двадцять восьме червня, і до кінця місяця йому лишилось у кишені рівно три франки сорок сантимів. Тобто два обіди без сніданків чи два сніданки без обідів – на вибір. Він подумав, що вранці поїсти коштує двадцять два су, а ввечері – тридцять, отже, коли відмови-

тися від обідів, то вигадає франк двадцять сантимів, тобто він зможе двічі повечеряти хлібом з ковбасою і випити пару шклянок пива на бульварі. А то найбільша в нього витрата й найбільша втіха, що він дозволяє собі вечорами. Він пішов униз вулицею Нотр-Дам-де-Льорет.

Ішов він так, ніби й досі на ньому була ще гусарська уніформа, – випнувши груди й розставивши ноги, мов допіру зліз із коня, грубо простував людною вулицею, зачіпаючи й штовхаючи перехожих, щоб не звертати з дороги. Досить потертого циліндра він носив трохи набакир і стукотів закаблуками по каменю. Виглядав так, немов завжди щось зневажав – перехожих, будинки, все місто, – від пихи солдата-красеня, що потрапив у цивільні.

Хоч костюм був на нім шістдесятифранковий, він не втрачав, проте, якоїсь елегантності, трошки хвацької, підкресленої, проте елегантності. Високий, стрункий, білявий, певніш, трохи русявий шатен, із закрученими вусами, що ніби пінилися на губі, ясними очима та маленькими зіницями, з кучерявим від природи волоссям, зачесаним на проділ посередині, він дуже нагадував героя-спокусника з бульварних романів.

Стояв той літній вечір, коли в Парижі нема чим дихати. Гаряче, як та парня, місто, здавалось, пітніло вночі від задухи. Гранітові пащі ринв дихали смородом, а з підвальних кухонь крізь низькі віконця на вулицю лився гидкий дух помиїв та скислої страви.

Швейцари в самих сорочках сиділи коло воріт верхи на солом'яних стільцях й палили люльки; перехожі важко ступали, поскидавши капелюхи.

Дійшовши до бульвару, Жорж Дюруа знову спинився, вагаючись. Йому хотілося тепер піти на Єлісейські Поля до Булонського Лісу й трохи подихати свіжим повітрям під деревами; та й ще одне бажання мучило його, бажання любовної зустрічі.

Як це станеться? Він не знав, але чекав уже три місяці щодня й щовечора. Правда, кілька разів завдяки принадній зовнішності й галантним манерам він уривав там і там трохи кохання, але завжди сподівався більшого й кращого.

Кишеня його була порожня, а кров кипіла, і він спалахував від кожного дотику повій, що шепотіли на розі вулиці: «Ходімо, красунчику?» – але йти за ними не смів, бо не міг заплатити; та й чекав він чогось іншого; інших поцілунків, не таких вульгарних.

Проте любив місця, що кишіли публічними жінками, їхні бали, кав'ярні та вулиці; любив штовхати їх, розмовляти з ними, казати їм «ти», дихати їхніми гострими пахощами й триматися коло них. Це були жінки – жриці кохання. Він не почував до них зневаги, властивої жонатим чоловікам.

Він звернув до церкви св. Мадлени й пустився за млявою хвилею натовпу, знеможеного від задухи. Великі перелюднені кафе виступали аж на пішохід, осяваючи питущу публіку ясним, різким світлом вітрини. Перед одвідувачами на

чотирикутних і круглих столиках стояли шклянки з різнобарвною, червоною, жовтою, зеленою та брунатною рідиною, а в карафках виблискували прозорі шматки льоду, що вихолоджували прекрасну, ясну воду.

Дюруа стишив ходу, бо йому пересохло в горлі.

Його мучила гаряча спрага літнього вечора, і він думав про чарівне відчуття холодного питва в роті. Та коли він тільки дві шклянки зараз вип'є – прощай тоді взавтра суха вечеря, а йому аж надто відомий був голодний час наприкінці місяця.

Він подумав: «Перечекаю до десятої, тоді вип'ю шклянку в «Американському». Сто чортів. Як же пити хочеться!» – і дивився на людей, що пили коло столиків, на людей, що могли досхочу заспокоювати спрагу. Ішов зухвало й весело повз кав'ярні, зміряючи оком, по вигляду й одежі, скільки кожен одвідувач має при собі грошей. І гнів займався в нім проти людей, що так спокійно сиділи. Коли потрусити їхні кишені, знайдеш золото, срібло й дріб'яки. Кожен має пересічно щонайменше два луї, а їх у кафе добра сотня; сто разів по два луї буде чотири тисячі франків! Він пробурчав: «Свині!», все так само граційно вихиляючись. Коли б перестрів якого край вулиці в темряві, слово честі, скрутив би йому шию, не вагаючись, як робив із селянською дробиною під час великих маневрів.

І пригадав, як жив два роки в Африці й як утискував арабів на глухих південних фортах. Жорстока й весела посміш-

ка пробігла йому на устах, коли згадав про одну забавку, що коштувала життя трьом чоловікам з племені улед-алан, а йому й товаришам його дала два десятки курей, пару баранів і золота, ще й сміховини на півроку.

Винуватих не знайшли, та й не шукали, бо араба там вважають до певної міри за природну військову здобич.

У Парижі інша річ. Тут уже не грабуватимеш одверто, з шаблею при боці та револьвером у руці, як у далечині від цивільного правосуддя, на волі. В серці його ворушились усі інстинкти унтера, що допався до переможеного краю. Звичайно, він жалкував за двома роками, що пробув у пустині. Шкода, що там не лишився! Але ж надіявся на краще, вертаючись. А тепер… От тепер і маєш.

Він ворушив у роті язиком, приклацуючи, мов хотів переконатись, що піднебіння його справді сухе.

Круг нього котилась виснажена, повільна юрба, і він думав усе про те саме: «Наволоч. У всіх же йолопів цих є гроші в жилеті». Він штовхав плечем перехожих і свистів веселі пісеньки. Чоловіки, яких зачіпав, обертались до нього й бурчали; жінки казали: «От тварюка!»

Він пройшов повз Водевіль і спинився коло «Американського» кафе, міркуючи, чи не випити ту шклянку, – так мучила його спрага. Але раніш, ніж зважитись, глянув на годинника, що світився серед вулиці. Чверть на десяту. Себе він знав, тільки-но буде перед ним шклянка пива, він зразу ж її вип'є. А що тоді робити до одинадцятої?

Пішов. «Пройду до Мадлен й помалу вернусь назад».

Дійшовши до рогу Оперової площі, він перестрінув грубенького молодика, котрого постать невиразно видалась йому знайомою.

Він пішов за ним, перебираючи спогади й промовляючи пошепки:

– Де в чорта бачив я цього типа?

Він рився в думках, але пригадати не міг; аж зненацька, від дивного діяння пам'яті, побачив цю людину худішою, молодшою, в гусарській уніформі. Він голосно скрикнув: «Це ж Форестьє!» – і, надавши ходи, ударив перехожого по плечі. Той обернувся, глянув і спитав:

– Що ви маєте до мене, пане?

Дюруа засміявся:

– Не пізнаєш мене?

– Ні.

– Жорж Дюруа з шостого гусарського.

Форестьє простягнув руки:

– А, друзяко! Як живеш?

– Гаразд, а ти?

– Ох, не дуже. Уяви, в мене груди тепер, як клоччя. Кашляю шість місяців з дванадцяти через бронхіт, що схопив у Бужівалі, коли вертався в Париж, тому вже чотири роки.

– Диви! А виглядаєш добре!

І Форестьє, взявши колишнього товариша під руку, розповів йому про свою недугу, про лікування її, про думки та

поради лікарів, про те, як важко їх додержуватися з його достатком. Йому казали жити взимку на півдні, а хіба ж змога? Він одружений, журналіст, на доброму становищі.

– Я керую політичним відділом у «Французькому житті», веду сенатські звіти в «Порятункові» і вряди-годи даю літературну хроніку до «Планети». Уже вибився.

Дюруа здивовано дивився на нього. Він дуже змінився, дуже змужнів. Тепер у нього була хода, постава й костюм поважної, певної себе людини, а черевце людини, що добре обідає. Колись був худий, тонкий і гнучкий, легковажний гультяй, жартун, заводіяка. За три роки Париж геть переробив його; він став грубенький, серйозний, і волосся на скронях де-не-де посивіло, хоч мав тільки двадцять сім років.

Форестьє спитав:

– Куди ти йдеш?

Дюруа відповів:

– Нікуди, гуляю перед тим, як додому йти.

– То коли хочеш, ходімо до «Французького життя», там коректу треба проглянути. А потім вип'ємо по шклянці вкупі.

– Гаразд.

І вони пішли, взявшись під руку, вільно й незмушено, як буває між шкільними товаришами та полковими приятелями.

– Що ж робиш у Парижі? – спитав Форестьє.

Дюруа знизав плечима.

– З голоду дохну, та й годі. Як одбув у війську, схотілось приїхати сюди… щастя пошукати чи, певніш, щоб у Парижі пожити. А от уже півроку служу в конторі Північної залізниці за півтори тисячі франків на рік, та й усе.

Форестьє буркнув:

– Незавидно.

– Знаю. Та як же мені, по-твоєму, вибитись? Я самотній, нікого не знаю і звернутись ні до кого. Бажання є, тільки засобів бракує.

Товариш оглянув його з голови до п'ят поглядом практичної людини, що зважує можливості, й переконливо сказав:

– Чи бачиш, любий, тут усе залежить від сміливості. Хитрому тут легше стати міністром, ніж начальником контори. Треба брати, а не просити. Та якого ж біса ти не знайшов чогось кращого, як служити на залізниці?

Дюруа відповів:

– Скрізь шукав, та нічого не здибав. А тепер маю дещо на оці, – пропонують поступити їздцем на Пелеренський манеж. Матиму там, у всякому разі, три тисячі франків.

Форестьє урвав його:

– Покинь цю дурницю, хоч би й десять тисяч тобі давали. Так ти майбутнє своє занапастиш. У конторі тебе нікому не видно, ти можеш покинути її при нагоді і вибитись на шлях. А в їздцях уже край. Однаково, що маршалком у домі, де обідає весь Париж. Якщо вчитимеш їздити світських та їхніх синів, то вже ніколи вони не вважатимуть тебе за рівню.

Він замовк, подумав трохи і спитав:

– Ти бакалавр?

– Ні, зрізався двічі.

– Дарма, все-таки науку ти кінчив. Коли говорять про Цицерона або Тіберія, розумієш приблизно, що воно?

– Та приблизно.

– Добре, ніхто більшого й не знає, крім двох десятків дурнів, яким знання однаково ні до чого. Бути за розумного зовсім не важко: треба уникати труднощів, обходити перешкоди та іншим носа втирати за допомогою словника. Люди ж дурні, як гуси, а нетямущі, як коропи.

Він говорив, як спокійний жартун, що знає життя, і посміхався, поглядаючи на юрбу. Але зненацька закашлявся, спинився, поки минеться напад, тоді промовив підупало:

– Хіба ж не прикро, що бронхіту ніяк не здихаюсь? А ще ж літо. О, взимку конче поїду лікуватись до Ментони. Тим гірше для мене, слово честі, бо здоров'я – передусім.

На бульварі Пуасоньєр вони підійшли до великих засклених дверей, де зсередини була приліплена розгорнута на обидві сторони газета. Якихось троє стояли, читаючи її.

Над дверима, мов гасло яке, горів полум'ям великий напис: «Французьке життя». І перехожі, раптом трапляючи у світло, що лилось від блискучих слів, ставали зненацька видимі, ясні й виразні, як удень; потім зразу ж зникали в мороку.

Форестьє штовхнув двері.

– Заходь! – сказав він.

Дюруа зійшов за ним пишними й брудними сходами, які видно було з вулиці, пройшов передвітальню, де два кур'єри вклонились його приятелеві, і спинився десь ніби в почекальні, пилявій та обшарпаній, оббитій брудно-зеленим трипом, заплямованим та прогризеним де-не-де, мов його миші поточили.

– Сідай! – сказав Форестьє. – Я вернусь через п'ять хвилин.

І зникнув в одних з трьох дверей, що виходили в цей кабінет.

Чудний, особливий, нез'ясований дух стояв у кімнаті, дух редакційних зал. Дюруа сидів нерухомо, трохи боязко, а найголовніше – здивовано. Вряди-годи повз нього пробігали люди з одних дверей до інших, – так прудко, що він не встигав на них роздивитись.

Заклопотано сновигали зовсім ще юнаки, тримаючи в руці аркуш паперу, що тріпотів від їхнього бігу. Робітники-складачі, що в них з-під заплямованої чорнилом блузи видно було біленький комір сорочки та сукняні штани, пошиті, як і у світських, обережно несли довгі смуги відбитків, свіжі, вогкі ще коректи. Часом проходив панок, одягнений аж надто елегантно, в занадто вузькому сурдуті, занадто обтягнутих штанях і занадто гострих черевиках – певно, світський репортер із вечірніми новинами.

Проходили й інші, поважні й величні, у циліндрах із плас-

кими крисами, немов відзначались цими капелюхами від решти людей.

Форестьє вийшов під руку з високим худим хлопцем, віком між тридцятьма й сорока роками, у чорному фракові та білій краватці, з гострозакрученими вусами, дуже чорнявим, недбайливим з вигляду й самозадоволеним.

Форестьє сказав йому:

– Прощайте, любий учителю.

Той стиснув йому руку: «До побачення, любий», – і пішов геть сходами, посвистуючи, з ціпочком під пахвою.

Дюруа спитав:

– Хто це?

– Це Жак Ріваль, – чув, мабуть, славетний хронікер і дуеліст. Приходив коректу виправити. Гарен, Монтель і він – три найкращі в Парижі хронікери, вони пишуть найцікавіше і найдотепніше. Ріваль заробляє тридцять тисяч франків на рік за дві статті на тиждень.

Ідучи, вони здибали довговолосого, грубого і неохайного чоловіка, що важко сходив по приступках.

Форестьє низько йому вклонився.

– Норбер де Варен, – сказав він, – поет, автор «Мертвих сонців», знову-таки людина в ціні. Кожне оповідання, що він нам дає, коштує триста франків, а в найдовшому немає й двохсот рядків. Та ходімо в «Наполітен», помираю від спраги.

Коли сіли до столика в кафе, Форестьє крикнув: «Пару

шклянок!» – і спорожнив свою хильцем, а Дюруа пив пиво поволі, смакуючи його, розкуштовуючи, ніби щось дорогоцінне й рідкісне.

Товариш його мовчав, немов міркуючи, потім спитав відразу.

– А чого б тобі не взятись до газетярства?

Дюруа здивовано глянув на нього:

– Та… бачиш… я ніколи нічого не писав.

– Чи ба! Пробують же, починають. Я міг би взяти тебе для доручень, їздити за справами та з візитами. Мав би на початок двісті п'ятдесят франків і оплачений екіпаж. Хочеш, побалакаю з директором?

– Та звісно, хочу!

– Тоді зроби так: приходь до мене завтра обідати. Буде душ шестеро, не більше: патрон, пан Вальтер з дружиною, Жак Ріваль та Норбер де Варен, яких ти зараз бачив, та ще приятелька моєї дружини. Згода?

Дюруа зніяковів і почервонів. Пробурмотів нарешті:

– Та… одежі відповідної немає.

Форестьє геть здивувався.

– Немає фрака? Отаке! А це ж річ конечна. В Парижі, бачиш, краще ліжка не мати, ніж фрака.

Потім відразу, порившись у кишені в жилеті, видобув купу золота, взяв два луї, поклав перед колишнім товаришем і сказав щиро та просто:

– Віддаси, коли зможеш. Візьми під заставу або купи на

сплату потрібну одежу; роби, як знаєш, тільки приходь завтра обідати о сьомій з половиною, на вулицю Фонтен, сімнадцять.

Дюруа схвильовано взяв гроші, бурмочучи:

– Який ти ласкавий, дуже дякую тобі, повір, що не забуду…

Той урвав його:

– Ну гаразд! Ще по шклянці, чи що? – й крикнув: – Хлопче, пару шклянок!

Коли випили, журналіст спитав:

– Хочеш, погуляємо трохи з годинку?

– Залюбки!

І знову пішли до Мадлени.

– Що ж нам робити? – спитав Форестьє. – Кажуть, що в Парижі не гуляють без діла. Неправда. Я, коли йду ввечері, ніколи не знаю, куди саме. В лісі тільки з жінкою цікаво гуляти, а не завжди маєш яку-небудь під рукою: концерти по кафе можуть розважити мого аптекаря й дружину його, але не мене. Що ж робити? Нема чого. Тут треба було б улаштувати літній сад, як парк Монсо, щоб уночі був відкритий, де можна було б послухати гарної музики й випити чогось холодного під деревом. Це було б не місце розваги, а місце гуляння; за вхід брати дорого, щоб привабити гарненьких дам. Щоб можна було походити по алеях, посипаних піском та освітлених електрикою, і посидіти, коли хочеш послухати музику,

зблизька чи здалеку. Щось подібне було колись у Мюзара[1], але там тхнуло шинком – забагато танців, а мало місця, тіні й затишку. Якби гарний величезний сад. Розкіш була б. Куди ти хочеш піти?

Дюруа зніяковів, не знав, що казати. Потім зважився:

– Я не був у Фолі-Бержер. Охоче погуляв би там.

Товариш його скрикнув:

– Фолі-Бержер, кажеш? Там же задуха, як у печі. Проте ходімо, там завжди втішно.

І пішли назад на вулицю Фобур-Монмартр.

Ілюмінований фасад закладу освітлювало чотири вулиці, що коло нього сходились. Низка візників чекали роз'їзду.

Форестьє рушив до вхідних дверей, але Дюруа спинив його:

– Ми забули придбати квитки.

Той поважно відповів:

– Зі мною не платять.

Коло контролю йому вклонились три контролери. Середній дав йому руку. Журналіст спитав:

– Є гарна ложа?

– Звичайно, пане Форестьє.

Він узяв поданий йому купон, відчинив оббиті повстю та шкірою двері, і вони опинились у залі.

Тютюновий дим прозорим туманом оповив сцену й дру-

---

[1] *Мюзар* (1793—1859) – французький музикант, організатор популярних балів і маскарадів у Парижі в 30—40 роках.

гий бік театру. Невпинно знімаючись тонкими білястими цівками з цигар та цигарок, що всі курили, цей легкий туман підносився, збирався при стелі й стояв під широкою банею, круг люстри й над галереєю другого ярусу цілими хмарами диму.

В широкому коридорі, що виходить у кругойдуче фойє, де серед чорної юрби чоловіків тиняються розмальовані дівчата, одвідувачів чекав гурт жінок коло одного з трьох прилавків, де тронували три намазані й бляклі продавниці напоїв та кохання.

Форестьє швидко йшов крізь юрбу, як людина, що має право на увагу.

Підійшовши до капельдинерки, сказав:

– Сімнадцята ложа?

– Сюди, пане.

І вона замкнула їх у дерев'яній, розкритій згори, оббитій червоним скрині, де так тісно стояло четверо стільців того самого кольору, що між ними ледве можна було просунутись. Приятелі сіли; праворуч і ліворуч од них, вигинаючись луком аж до сцени, тяглася ціла низка таких самих кліток, і там також сиділи чоловіки й жінки, яких видно було тільки по груди.

На сцені троє молодиків у тісних трико – високий, середній та малий – по черзі вправлялись на трапеції.

Спочатку, дрібно й швидко ступаючи, вийшов високий і вклонився, махнувши рукою, мов посилав поцілунок.

Під трико вимальовувались м'язи його рук та ніг; він випинав груди, щоб приховати надмірне черево, і обличчям нагадував голярчука, бо ретельний проділ був якраз посеред голови. До трапеції він діставався граційним стрибком і, повисши на руках, крутився, як пущене колесо; або, напруживши руки й випроставшись усім тілом, спинявся в повітрі, держачись тільки за поперечку силою своїх кулаків.

Потім сплигнув додолу, знову, посміхаючись, уклонився під оплески перших лав і відійшов до декорації, за кожним кроком граючи м'язами своїх ніг.

Другий, нижчий та кремезний, виступав і собі і проробив ту саму вправу, а за ним і третій, якого публіка прийняла прихильніше.

Та Дюруа вистава зовсім не цікавила: повернувши голову, він раз у раз озирався позад себе у велике фоє, повне чоловіків та повій.

Форестьє сказав йому:

– Зверни увагу на перші лави – самі міщани з жінками та дітьми, йолопи, що приходять сюди дивитись. У ложах – бульварники, кілька артистів, кілька півпристойних дівчат; а позаду – найцікавіша в Парижі суміш. Хто вони? Подивись. Тут усякі, усіх верств і звання, але гультяїв найбільше. Тут службовці з банків, крамниць, міністерств, репортери, сутенери, офіцери в цивільному, панички у фраках, що обідають по кабаре й з Опери ходять до італійців[2], та ще безліч всяко-

[2] *Італійці* – так скорочено називали Італійську Оперу – театр у Парижі.

го непевного люду, бозна-хто. А жінки всі одного ґатунку – ті, що вечеряють у «Американському» кафе, повії ціною від одного до двох луї, що пильнують чужинців, які заплатять і п'ять, та попереджають своїх завсідників, коли вони вільні. Всі їх знають уже літ із шість, цілий рік вони крутяться щовечора в тих самих місцях, хіба що на лікування потрапляють у Сен-Лазар[3] або Лурсіну.[4]

Дюруа не слухав. Одна з таких жінок дивилась на нього, спершись ліктем на їхню ложу. Це була повна чорнявка з набіленим обличчям, чорними, довгастими, підведеними очима й величезними намальованими бровами. Пишні груди напинали її чорну шовкову сукню, а намащені, як рана, червоні губи надавали їй чогось тваринного, жагучого, перебільшеного, а проте збудного.

Вона покликала, кивнувши головою, якусь свою приятельку, що якраз проходила, – рудоволосу, теж гладку, біляву, – та й сказала їй голосно, щоб почули:

– Дивись, який гарний хлопець! Коли б він схотів мене за десять луї, то я б не відмовилась.

Форестьє обернувся і, посміхаючись, плеснув Дюруа по коліні:

– Це про тебе – маєш успіх, мій любий. Вітаю.

Колишній унтер почервонів, несамохіть мацаючи пальцем пару золотих у жилетній кишені. Завісу спущено: оркестр

---

[3] *Сен-Лазар* – паризька в'язниця для повій.

[4] *Лурсін* – лікарня в Парижі для пацієнтів з венеричними захворюваннями.

заграв вальса. Дюруа сказав:

– Може, пройдемось по коридору?

– Як хочеш.

Вони вийшли, і потік людей їх зразу ж підхопив, їх тиснули, штовхали, душили, пхали, і перед очима їхніми колихалось ціле море капелюхів. Серед цієї чоловічої юрби сновигали попарно дівчата, легко просуваючись між ліктями, грудьми та спинами, немов почували себе вдома, вигідно, як риби у воді, в цій хвилі самців.

Дюруа захоплено йшов, п'яно дихаючи важким тютюновим повітрям, людським духом та пахощами повій. А Форестьє пітнів, задихувався й кашляв.

– Ходімо в сад, – сказав він.

І, звернувши ліворуч, вони зайшли в критий сад, де било два лихенькі фонтани, а коло цинкових столиків під тисами й туями в кадубах пили чоловіки та жінки.

– Ще по шклянці? – спитав Форестьє.

– Залюбки.

Вони сіли, роздивляючись на публіку.

Вряди-годи коло них спинялась повія й питала, завчено посміхаючись: «Може, почастуєте мене чимсь, пане?» І коли Форестьє відповідав: «Шклянкою води з фонтана», відходила мурмочучи: «Ач, яка пика!»

Аж ось з'явилась повна чорнявка, що недавно стояла за ложею приятелів; вона пихувато виступала, взявшись під руки з повною білявкою. Це справді була прекрасна добірна

жіноча пара.

Постерігши Дюруа, вона посміхнулась, немов очі їхні вже порозумілись на чомусь інтимному й таємному, і, взявши стільця, спокійно сіла проти нього, посадовивши поруч і подругу, тоді дзвінко крикнула:

– Хлопче, пару гренадинів!

Форестьє здивовано сказав:

– А ти не соромишся!

Вона відповіла:

– Це приятель твій мене зачарував. Справді, з нього гарний хлопець. Здається, нароблю через нього дурниць!

Дюруа нічого не зміг сказати від збентеження. Крутив кучеряві вуса й дурнувато посміхався. Хлопець приніс сиропу, й жінки випили хильцем; потім підвелися, і чорнява сказала Дюруа, по-приятельськи кивнувши головою й злегка вдаривши його віялом по руці:

– Дякую, котику. Ти важкий на розмову.

І пішла, крутячи стегнами.

Форестьє тоді засміявся:

– Та ти справді, друже, маєш успіх у жінок! Не зневажай цього. Це може далеко тебе повести.

Хвилину помовчавши, він додав замислено, ніби вголос думаючи:

– Знову ж таки, з жінками найшвидше висунешся.

А що Дюруа все посміхався, не відповідаючи, спитав:

– Ти ще лишишся? Я йду, з мене досить.

Дюруа пробурмотів:

– Так, лишуся трохи. Ще не пізно.

Форестьє підвівся:

– Ну, то прощай. До завтра. Не забув? Вулиця Фонтен, сімнадцять, о сьомій з половиною.

– Згода. До завтра. Дякую.

Вони потиснули руки, й журналіст пішов.

Тільки він зник, Дюруа почувся вільним і знову радісно помацав пару золотих у кишені; потім підвівся й став блукати в юрбі, шукаючи в ній очима.

Незабаром постеріг їх обох, біляву й чорняву, що все походжали, як гордовиті жебрачки, серед натовпу чоловіків.

Він пішов просто на них, а коли підійшов, знову зніяковів.

Чорнява сказала йому:

– Язик твій уже працює?

Він буркнув: «От морока!», не здолаючи нічого іншого мовити.

Вони стояли втрьох, спиняючи рух юрби, що круг них вирувала.

Тоді вона раптом спитала:

– Підеш до мене?

І він, тремтячи з жаги, грубо відповів:

– Так, але в мене тільки один луї.

Вона байдуже посміхнулась:

– То дарма.

І взяла його за руку на знак володіння.

Виходячи, він думав, що на решту двадцять франків, звичайно, дістане собі завтра вечірнього костюма.

II

– Де живе пан Форестьє, будь ласка?

– На четвертому, двері ліворуч.

Консьєрж відповів ласкавим тоном, виявляючи пошану до свого пожильця. І Жорж Дюруа пішов по сходах.

Він почував себе трохи ніяково, боязко й незручно. Фрака він одяг уперше в житті, та й усе вбрання непокоїло його. Скрізь він добачав хиби: черевики нелаковані, а проте доладні, бо він любив кокетувати ногою; сорочку куплено вранці за чотири франки сорок у Луврі, і занадто тонка маніжка на ній уже ламалась. Інші, щоденні сорочки його були потріпані, і навіть найцілішої з них він не міг надіти.

Штани були трохи заширокі, кепсько облягали ногу, на литках немов скорчувались і виглядали поношеними, як усяка випадкова, пошита не на фігуру одежа. Тільки фрак сидів непогано, прийшовшись на нього майже вміру.

Він поволі йшов сходами, згнітивши серце, почуваючи млявість у думках, а найбільше боявся бути смішним, і зненацька побачив проти себе пана в пишному вбранні, що на нього дивився. Вони так близько одне з одним зійшлися, що Дюруа хотів оступитись, але вражено спинився – це був його власний відбиток у високому стінному дзеркалі, що відсві-

чувало на помістку другого поверху і ніби створювало довгу перспективу коридора. Він затремтів від радісного піднесення, визнавши себе за кращого, ніж гадав.

Маючи вдома тільки маленьке люстерко, він не міг оглянути себе всього та й окремі частини свого імпровізованого вбрання теж бачив у ньому дуже кепсько, отже, прибільшував огріхи й жахався від думки, що виглядає кумедно.

А зараз, зненацька уздрівши себе в дзеркалі, він навіть не пізнав себе, визнав себе за іншого, за світську людину, що з першого погляду видалась йому дуже доладною й дуже шикарною.

І тепер, пильно роздивляючись на себе, переконувався, що загалом убрання його задовільне.

Тоді почав перевіряти себе, як актор, вивчаючи роль. Посміхався, простягав руку, робив жести, виявляв почуття – подиву, втіхи, вдоволення, – добирав відповідної посмішки та поглядів, щоб бути галантним з дамами й показати, що захоплюється ними й бажає їх.

На сходах розчинилися двері. Він злякався, щоб його не застали зненацька, і мерщій пішов, боячись, що хтось з гостей товариша побачить, як він крутиться коло дзеркала.

Зійшовши на третій поверх, наглядів друге дзеркало й стишив ходу, роздивляючись на себе. Власна постать видалась йому цілком елегантною. Ішов він добре. І безмежна самовпевненість сповнила йому душу. Звичайно, він доскочить успіху з таким обличчям, з таким бажанням висуну-

тись, рішучістю, яку в собі знав, та незалежністю думки. Йому хотілось бігти, стрибати, сходячи на останній поверх. Він спинився перед третім дзеркалом, завченим рухом закрутив вуса, скинув капелюха, щоб опорядити зачіску, і прошепотів півголосно, як часто робив: «Це чудова вигадка». І подзвонив.

Двері розчинились майже зразу. І він побачив лакея в чорному фракові, поважного, голеного й так добре вдягненого, що Дюруа знову занепокоївся, не розуміючи навіть причини цього невиразного хвилювання – може, він мимоволі порівняв стрій їхньої одежі. Цей лакей, узутий у лаковані черевички, спитав, беручи пальто, що Дюруа держав у руці, щоб не показувати плям:

– Як доповісти?

І гукнув ім'я за піднесену портьєру, у вітальню, куди треба було зайти.

Але Дюруа зненацька втратив сміливість і завмер від страху, задихаючись. Він мав зробити перший крок у сподіване, омріяне життя. Проте пішов. У великій освітленій кімнаті, де повно було рослин, як у оранжереї, стояла, чекаючи його, молода білява жінка.

Він спинився, відразу зніяковівши. Хто ця усміхнена жінка? Потім згадав, що Форестьє одружений, і вкінець спантеличився від думки, що ця гарна, елегантна білявка і є дружина його приятеля.

Він пробурмотів:

– Пані, я…

Вона подала йому руку.

– Знаю, пане, Шарль казав мені про вашу вчорашню зустріч, я дуже рада, що він догадався запросити вас на обід.

Він почервонів до вух, не знаючи вже, що казати, почуваючи тільки, що його оглядають, обдивляються з голови до п'ят, зважують і оцінюють.

Йому хотілося перепросити, добрати якоїсь причини, щоб з'ясувати недбалість свого вбрання, але нічого не добрав і не зважився торкнутися цього делікатного питання.

Він сів у крісло, на яке вона показала, і коли відчув, як утнулось під ним пружне й ніжне оксамитове сидіння, коли відчув, як підхопив і оповив його пестливий фотель, м'яко підтримуючи спинкою й набитими ручками, йому здалось, що він входить у нове чудове життя, опановує щось чарівне, стає чимось і знаходить порятунок; і глянув на пані Форестьє, що не зводила з нього очей.

Вона була в блідо-синій кашеміровій сукні, що добре облягала її гнучкий стан та опуклі груди.

Голі руки й шия виступали їй з-під піни мережива, яким були оздоблені корсаж та короткі рукава, а зачесане високо волосся, що кучерявилось трохи на потилиці, лежало над шиєю легкою хмаркою білявого пуху.

Дюруа заспокоївся від її погляду, що не знати чому нагадував йому погляд дівчини, здибаної вчора у Фолі-Бержер. Очі мала сірого, блакитно-сірого кольору, що надавав їм чуд-

ного виразу, ніс тонкий, губи міцні, підборіддя трохи м'ясисте, обличчя неправильне й принадне, миле й лукаве. Це було те жіноче обличчя, якого кожна риса має особливий чар і значення, якого кожен рух ніби каже щось або ховає.

Трохи помовчавши, вона спитала:

– Давно ви вже в Парижі?

Він відповів, опановуючи себе:

– Лише кілька місяців, пані. Я служив на залізниці, але Форестьє подає мені надію, що завдяки йому я зможу взятись до газетярства.

Вона всміхнулась виразніше й прихильніше і промовила, знизивши голос:

– Знаю.

Дзвінок знову задзвонив. Лакей оповістив:

– Пані де Марель.

Це була маленька чорнявка, з тих, що звуть чорнухами.

Вона моторно ввійшла і була ніби змальована, вилита з голови до п'ят у темній простенькій сукні.

Тільки червона троянда в чорному волоссі непереможно приваблювала очі, немов відтінюючи її обличчя, підкреслюючи її особливий характер і надаючи їй потрібної жвавості й раптовості.

За нею йшла дівчинка в короткій спідниці. Пані Форестьє схопилась:

– Добридень, Клотільдо.

– Добридень, Мадлено.

Вони поцілувались. Потім дитина з певністю дорослої підставила чоло.

– Добридень, кузино, – сказала вона.

Пані Форестьє поцілувала її, потім почала знайомити гостей:

– Пан Жорж Дюруа, щирий приятель Шарлів, – пані де Марель, подруга моя, трохи й родичка. – І додала: – Знаєте, в нас по-простому, без церемоній і пишнот. Згода, правда ж?

Молодик уклонився.

Але двері знову розчинились, і ввійшов присадкуватий товстун, куций і круглий, під руку з високою вродливою жінкою, вищою за нього й багато молодшою, вишуканою в манерах і з поважною ходою. Це був пан Вальтер, депутат, фінансист, людина грошовита й ділова, єврей-південець, директор «Французького життя» зі своєю дружиною, вродженою Базиль-Равальо, дочкою банкіра.

Потім, одне по одному, з'явились Жак Ріваль, дуже елегантський, та Норбер де Варен, що в нього комір фрака блищав, натертий довгим волоссям, яке спадало на плечі, посипані дрібною білою лупою.

Краватка на нім була кепсько пов'язана та й не вперше надівана. Він підійшов з грацією старого красеня і, взявши руку пані Форестьє, поцілував її долоню. Коли нахилявся, довге волосся його, ніби хвилею, вкрило голу руку молодої жінки.

З'явився й Форестьє, перепрошуючи за спізнення. Але

його затримала в редакції справа Мореля. Пан Морель, радикал-депутат, зараз зробив запит міністерству з приводу вимоги кредиту на колонізацію Алжиру.

Слуга оповістив:

– Обід подано!

І всі пішли до їдальні.

Дюруа посадили між пані де Марель та її дочкою. Він знову почував себе ніяково, боячись якось помилитись на вживанні виделки, ложки та шклянок. Їх було четверо, одна синенька. Що з неї пити?

Суп усі їли мовчки, потім Норбер де Варен спитав:

– Ви читали про процес Готьє? Сміх, та й годі!

І почали обговорювати цей випадок адюльтеру з домішкою шантажу. Говорили про нього не так, як говорять у родинному колі про читані в газетах події, а як про недугу говорять серед лікарів або про овочі серед городників. Не обурювались і не дивувались на факти, а дошукувались їхніх глибоких, потайних причин з професійною цікавістю й цілковитою байдужістю до самого злочину. Силкувались точно з'ясувати коріння вчинків, визначити всі мозкові явища, що призвели до драми, наукового висліду певного духовного стану.

Потім і інші свіжі події обговорено, розтлумачено, оглянуто на всі боки й зважено щодо вартості з практичним ставленням і спеціальним підходом торгівців новинами, які продають людську комедію від рядка, – так само, як оглядають,

випробують та важать комерсанти крам, що йде на продаж.

Потім мова пішла про дуель, і слово забрав Жак Ріваль. Це був його фах – ніхто інший не міг так обійняти справу.

Дюруа не зважувався вкинути й слова. Часом поглядав на сусідку, круглі груди якої вабили його. Край уха в неї висів на золотій ниточці діамант, мов крапля води, що скотилась по тілу. Кожне її зауваження викликало в усіх посмішку. У неї був веселий, милий, гострий розум бідової дівчинки, що дивиться на речі недбало й важить їх трохи скептично, але зичливо.

Дюруа даремно намірявся сказати їй якийсь комплімент і, не вигадавши нічого, взявся до її дочки, наливав їй пити, подавав страви, прислужував їй. Дівчина, ще й за матір суворіша, поважно дякувала йому, уривчасто кивала головою: «Ви дуже ласкавий, пане» – і по-дитячому замислено слухала дорослих.

Обід був чудовий, всі ним захоплювались. Пан Вальтер їв, як людожер, майже не розмовляв та скоса поглядав з-під окулярів на страви, що йому подавали. Норбер де Барон від нього не відставав і часом ляпав соусом на свою маніжку.

Форестьє поважно всміхався, всього пильнував та скидався з дружиною вдоволеними поглядами, ніби змовники, що роблять укупі важке діло і воно йде чудово.

Обличчя червоніли, голоси підносились. Слуга раз у раз шепотів гостям на вухо:

– Кортон? Шато-Ляроз?

Дюруа до смаку припав кортон, і він щоразу підставляв свою шклянку. В ньому прокидалась чарівна веселість, гаряча веселість, що підіймалась йому з шлунка до голови, бігла по тілу й проймала його всього. Почував, що його обгортає глибока щасливість, щасливість життя й думки, тіла й душі.

І йому схотілось говорити, звернути на себе увагу, схотілось, щоб його теж слухали й відзначили, як і всіх, чиє кожне слово підхоплювали тут на льоту.

Розмова, що точилась безперестань, перебираючи думку по думці, легко плигаючи з теми на тему, обійшла злободенні події, побіжно торкнулась безлічі справ і вернулась до великого запиту пана де Мореля про алжирську колонізацію.

Пан Вальтер висловив між двома стравами кілька жартів, розум маючи скептичний і масний. Форестьє розповів про свою завтрашню статтю. Жак Ріваль вимагав військового уряду й земельних концесій, щоб старшину наділяти грунтом після тридцяти років колоніальної служби.

– Таким чином, – казав він, – можна створити діяльне суспільство, що знатиме й любитиме країну й розумітиметься на тих важливих місцевих справах, з якими неминуче доведеться стикатись заходцям.

Норбер де Варен спинив його:

– Так… вони знатимуть усе, крім хліборобства. Розмовлятимуть по-арабському, а не тямитимуть, як садити буряки та сіяти хліб. Будуть вправні у фехтуванні, але неуки в угноєнні. Навпаки, треба широко відкрити цю нову країну

для всіх охочих. Розумні витримають, решта загине. Це соціальний закон.

Настала мовчанка. Посміхались.

Жорж Дюруа розкрив рота й промовив, дивуючись на свій голос, ніби ніколи його не чув:

– Найбільше бракує там доброї землі. Родючі маєтки коштують не дешевше, як у Франції, та багаті парижани вже й розкупили їх, як певне приміщення капіталу. Справжніх колоністів, що мандрують туди з голоду, відтиснуто в пустелю, де ніщо не росте, бо немає води.

Всі на нього дивились. Він почервонів. Пан Вальтер спитав:

– Ви знаєте Алжир, пане?

Він відповів:

– Атож, пане, був там два з половиною роки й жив у всіх трьох округах.

І зненацька, забувши про запит Мореля, Норбер де Варен заходився розпитувати його про деякі звичаї, почуті ним від одного офіцера. Зокрема, його цікавив Мааб, чудернацька, маленька арабська республіка, що створилась серед Сахари, в найсухішому місці палючого краю.

Дюруа двічі бував у Маабі. І розповів про звичаї цієї дивної країни, де крапля води має цінність золота, де кожний мешканець відбуває всі громадські повинності й чесність у торгівлі сягає вище, ніж у цивілізованих народів.

Він говорив з хвастовитим захватом, збудившись від вина

та бажання подобатись; розповів полкові анекдоти, розказав про особливості арабського життя й про військові пригоди. Навіть добрав кілька барвистих слів, щоб змалювати ту жовту, голу країну, безмежно спустошену під палючим полум'ям сонця.

Жінки не зводили з нього очей. Пані Вальтер промовила своїм повільним голосом:

– З вашими спогадами можна написати низку чудових нарисів.

Тоді Вальтер глянув на молодика поверх окулярів, як робив завжди, щоб роздивитись на чиєсь обличчя. А на страви дивився спіднизу.

Форестьє використав момент.

– Любий патроне, я зараз казав вам про Жоржа Дюруа і просив його собі в помічники для збирання політичної інформації. Відколи Марабо нас покинув, мені нема кого послати в негайних і таємних справах, а газета на цьому терпить.

Пан Вальтер споважнів і підняв зненацька окуляри, щоб роздивитись на Дюруа безпосередньо. Тоді сказав:

– Безперечно, в пана Дюруа оригінальний розум. Коли він зайде до мене побалакати завтра о третій, ми полагодимо справу.

Потім, помовчавши трохи, знову раптом звернувся до молодика:

– Але кілька мальовничих нарисів про Алжир дайте нам

зразу ж. Розкажете свої спогади й зв'яжете їх з колонізаційними питаннями, як зараз. Вони на часі, дуже на часі, і я певен, що сподобаються читачам. Але не гайтесь. Перший нарис мені треба на завтра або на післязавтра, поки ця справа обговорюється в парламенті, – щоб принадити публіку.

Пані Вальтер сказала з тією поважною грацією, що вона вкладала в усе й що надавало якоїсь прихильності її словам:

– І назву маєте чудову: «Спогади африканського стрільця» – правда ж, пане Норбере?

Старий поет, що пізно зажив слави, зневажав і боявся новаків. Він сухо відповів:

– Чудово, з умовою, що й зміст триматиметься тієї самої ноти, бо це найважче, – вірної ноти, що в музиці зветься тоном.

Пані Форестьє ущедряла Дюруа прихильними посмішливими поглядами, знавецькими поглядами, що ніби казали:

«Ти доб'єшся свого!» Пані де Марель кілька разів оберталась до нього, а діамант у її вусі тремтів безперестанно, ніби та краплина ось-ось одірветься і впаде.

Дівчинка сиділа нерухомо й поважно, схилившись над тарілкою.

Слуга обходив стіл, наливаючи в сині шклянки йоганізберзького вина, і Форестьє виголосив тост, вітаючи пана Вальтера:

– За довгий добробут «Французького життя»!

Всі клонились патронові, він посміхався, а Дюруа, сп'янів-

ши від успіху, випив хильцем. Йому здавалось, що випив би цілу бочку, з'їв би бика, задушив би лева. В тілі почував нелюдську силу, в душі – непереможну рішучість та незглибну надію. Тепер серед людей цих він був ніби вдома, бо допіру посів тут становище, здобув тут собі місце. Його погляд спинився на обличчях з новою певністю, і він уперше зважився звернутись до сусідки:

– Кращих сережок, як у вас, пані, я ніколи не бачив.

Вона обернулась до нього, усміхаючись:

– Це мені спало на думку повісити отак діаманти, просто на ниточці. Нагадує росинку, правда?

Він пробурмотів, ніяковіючи від сміливості й боячись сказати дурницю:

– Чудово… але вухо їх ще більше прикрашує.

Вона подякувала йому поглядом, тим ясним жіночим поглядом, що проходить у серце.

Одвертаючи голову, він знову скинувся очима з пані Форестьє, і її доброзичливий, як і раніш, погляд видався йому веселішим, лукавим якимсь і підбадьорливим.

Всі чоловіки говорили вже разом, жестикулюючи та вигукуючи, – сперечались про великий проект підземної залізниці. Тему вичерпано тільки наприкінці десерту, бо кожний мав що сказати про повільність сполучення в Парижі, незручність трамваїв, нудотність омнібусів та грубість візників.

Потім пішли пити каву. Дюруа ради жарту запропонував

руку дівчинці. Вона поважно подякувала і стала навшпиньки, щоб дістати рукою до його ліктя.

Коли ввійшли до вітальні, йому знову здалося, що він потрапив до оранжереї. По чотирьох кутках кімнати буяли пишним листом високі пальми, підносячись угору й розкидаючись, як водограй.

Обабіч коминка стояли круглі, як колони, каучукові дерева з нанизаним одне на одне темно-зеленим довгим листом, а дві невідомі рослини на піано, круглі й уквітчані – одна рожевим, друга білим цвітом, – здавались штучними, неправдоподібними, надто прекрасними для справжніх дерев.

Повітря було свіже, повите легкими та ніжними пахощами, невимовними і невловимими.

І молодик, уже краще опанувавши себе, уважно оглянув помешкання. Воно не було велике, нічого, крім рослин, не вбирало в нім очі, нічого не було в нім яскравого, але почувався затишок, спокій, спочинок; воно горнулось, подобалось, оповивало чимось тіло, мов пестощами.

Стіни оббито старовинною тканиною збляклого фіалкового кольору, засіяною дрібними квітами з жовтого шовку, завбільшки з муху.

На дверях висіли портьєри з сіро-синього сукна, солдатського сукна, вишитого гвоздиками з червоного шовку, а стільці різних форм і різні завбільшки, недбало розставлені по кімнаті – шезлонги, величезні й крихітні крісла, тумбочки й дзиглики, – оббито шовком Луї XVI та чудовим утрехтським

оксамитом з гранатовим узором по кремовому полю.

– Хочете кави, пане Дюруа?

І пані Форестьє з дружньою усмішкою, що не сходила з її уст, подала йому повну чашку.

– Так, пані, дуже дякую.

Він узяв чашку і, коли непевно нахилився, беручи срібними щипцями грудочку цукру з цукерниці, що піднесла дівчинка, молода жінка шепнула йому:

– Походіть же коло пані Вальтер.

І перш ніж він устиг їй що-небудь відповісти, одійшла.

Спочатку він випив каву, боячись розлити її на килим, потім, з вільнішою вже головою, почав добирати, як підійти до дружини свого нового директора та розпочати з нею розмову.

Раптом побачив, що вона тримає в руці порожню чашку й не знає, де її поставити, бо сиділа далеко від столу.

Він кинувся до неї.

– Дозвольте, пані.

– Дякую, пане.

Він одніс чашку й вернувся.

– Коли б ви знали, пані, які гарні хвилини дало мені «Французьке життя», коли я жив у тій пустині. Це справді єдина газета, яку можна читати поза Францією, бо вона цікавіша, дотепніша й не така одноманітна, як інші. В ній усього знайдеш.

Вона усміхнулася з приязною байдужістю і відповіла по-

важно:

– Пан Вальтер великої праці доклав, щоб створити цей тип газети, який відповідає новим вимогам.

І вони почали розмовляти. Слова його були легкі й банальні, голос чарівний, погляд дуже граційний, вуса непереможно принадні. Вони були пишні, кучеряві, гарні, русяві на колір, а на закручених кінцях трохи світліші.

Розмовляли про Париж, про околиці, береги Сени, курорти, літні розваги та всякий дріб'язок, про який можна говорити без кінця, не стомлюючи розуму.

Та коли підійшов Норбер де Варен із чаркою лікеру в руці, Дюруа скромно відступився.

Пані де Марель, що розмовляла з пані Форестьє, покликала його:

– Так ви, пане, – сказала вона, – хочете взятися до газетярства?

Він невиразно розповів їй про свої наміри, потім розпочав з нею ту розмову, що провадив допіру з пані Вальтер, але, краще вже розуміючись на речі, показав себе справжнім знавцем, переказуючи від себе те, що сам зараз почув. І весь час дивився своїй сусідці у вічі, мов щоб надати словам своїм глибшого змісту.

Вона й собі легко та захоплено розповіла йому кілька анекдотів, як жінка, що почуває себе дотепною й любить жартувати, і, мов давня знайома, клала йому руку на плече та говорила пошепки абищиці, що від цього набували інтимно-

сті. Він палав у душі від дотиків молодої жінки, що цікавилась ним. Йому хотілося зразу ж довести їй свою відданість, обороняти її, показати свою вартість. Дюруа щоразу барився з відповіддю, і ці запинки свідчили, що його думки захоплені чимось іншим.

Та зненацька, без ніякої причини, пані де Марель гукнула:

– Лоріно!

Дівчинка підійшла до матері.

– Сідай тут, дитино, коло вікна ти застудишся.

І Дюруа охопило шалене бажання поцілувати дівчинку, немов з цього поцілунку щось могло передатись і матері. Він спитав чемно й по-батьківськи:

– Чи можна мені поцілувати вас, панно?

Дитина здивовано підвела на нього очі. Пані де Марель сказала, сміючись:

– Відповідай, – сьогодні можна, а вдруге вже ні.

Дюруа сів, узяв Лоріну на руки й торкнувся устами її хвилястого й ніжного волосся.

Мати здивувалась:

– Гляньте, вона не втекла, дивна річ! Звичайно вона дозволяє цілувати себе тільки жінкам. Ви невідпорний, пане Дюруа.

Він мовчки почервонів, тихо колихаючи дитину на коліні. Підійшла пані Форестьє й здивовано скрикнула:

– Гляньте, Лоріну приручено, що за диво!

Підійшов і Жак Ріваль із цигаркою в роті, але Дюруа по-

чав прощатись, боячись якимсь недоречним словом зіпсувати все, що вже завойовано.

Він уклонився, ніжно потиснув жіночі ручки, потім міцно потряс руки чоловікам. Зауважив, що в Жака Ріваля рука була суха, гаряча й щиро відповіла на його потиск; у Норбора де Варена – вогка, холодна й вислизала між пальцями; у пана Вальтера холодна, м'яка, млява й невиразна; у Форестьє тепла й масна. Його приятель шепнув йому:

– Не забудь же: завтра о третій.

– О ні, не бійся.

Коли вийшов на сходи, йому схотілося бігти вниз від буйної радості, й він пустився, плигаючи за раз через дві приступки, аж раптом побачив у великому дзеркалі на третьому поверсі хапливого пана, що стрибцем біг йому навпроти, і враз соромливо спинився, немов його на злочині спіймали.

Потім довго й зачаровано на себе дивився, що з нього таки справді гарний хлопець; потім радісно усміхнувся і, прощаючись зі своїм відбитком, уклонився йому низько й церемонно, як значній особі.

III

Вийшовши на вулицю, Жорж Дюруа завагався, що далі робити. Йому хотілося бігти, мріяти, йти куди очі, гадаючи про майбутнє, й дихати теплим нічним повітрям; але думка про статті, що вимагав пан Вальтер, не давала йому спокою, і він

вирішив іти зразу ж додому та братись до праці.

Він швидко дійшов до крайнього бульвару й рушив на вулицю Бурсо, де жив. В його семиповерховому будинкові мешкало двадцять робітничих та міщанських родин, і, йдучи сходами, освітлюючи вощаним сірником брудні приступки, де валялись клапті паперу, недокурки та кухонні покидьки, він відчув страшну огиду й бажання мерщій вибратись звідси та жити, як багатії, в чистих помешканнях, вистелених килимами. Важкий сморід їжі, убиралень та житла, загуслий сморід бруду й старих стін, якого жоден протяг не міг вивітрити, проймав помешкання згори донизу.

Його кімната була на шостому поверсі й виходила, як у глибоку безодню, на безмежну колію Західної залізниці, якраз над виходом з тунелю коло вокзалу Батіньйоль. Дюруа розчинив вікно й оперся ліктями на ржаве залізне підвіконня.

Внизу, на дні темної ями, три червоні нерухомі вогні семафорів нагадували величезні звірячі очі, а далі знову видно було вогні, ще далі – знову й знову. Щохвилини серед ночі лунали довгі й короткі посвисти, які близько, інші ледве чуті, що доходили аж з боку Аньєра. Вони мінились, як людський голос. Один з них ближчав, весь час жалібно кричачи та щомить голоснішаючи, і ось раптом виринуло велике жовте світло, що мчало з гуркотом і шумом. Дюруа бачив, як довга низка вагонів зникла в тунелі.

Потім сказав сам собі: «Ну, до праці!» Поставив свічку

на стіл, але, зібравшись уже писати, побачив, що має тільки папір до листів.

Тим гірше, він використає його, розгорнувши аркуш на всю широчінь. Умочив перо в чорнило й написав угорі, виводячи літери:

Спогади африканського стрільця

Потім почав добирати, як почати перше речення.

Сидів, підперши чоло рукою, втопивши очі в білий чотирикутник, перед ним розгорнутий.

Що сказати? Тепер він не знаходив нічого з того, що допіру розповідав, – ні анекдотів, ні фактів, нічогісінько. Зненацька подумав: «З від'їзду треба починати». І написав: «Було це 1874 року, приблизно в середині травня, коли виснажена Франція спочивала після страшного року…»

І зразу спинився, не знаючи, як зв'язати з цим відплиття, подорож і перші враження.

Хвилин з десять поміркувавши, він вирішив вступ відкласти на завтра, а зараз узятися до опису Алжира.

І написав на папері: «Алжир – це зовсім біле місто…», але ще щось сказати не міг. Бачив у спогадах гарне, ясне місто, що спадає приступками пласких будинків з верховини до моря, й не знаходив слів, щоб висловити те, що бачив і почував.

Після великого напруження думки додав: «Почасти в ньому живуть араби…» Потім кинув перо на стіл і підвівся.

На маленькому залізному ліжку, де тіло його вилежало

яму, він побачив свою щоденну одежу, що валялась жужмом, зібгана й гидка, як збіжжя мерця у трупарні. А на солом'яному стільці його шовковий капелюх, єдиний капелюх його, лежав понуро, ніби милостині чекаючи.

На стінах, обліплених сірими шпалерами з блакитними букетами, було що плям, що квіток, – давніх, непевних плям, походження яких важко визначити: почавлені блощиці чи олійні краплі, сліди пальців, намащених помадою, чи бризки змилок від прання. Тут тхнуло ганебними злиднями, злиднями паризьких мебльованих кімнат. І розпач узяв його від убозтва життя. Він подумав, що треба негайно звідси вибратись і завтра ж покінчити з цим нужденним існуванням.

Запал до праці знов охопив його, він сів і знову почав вишукувати речення, щоб гаразд змалювати дивне й чарівне обличчя Алжиру, передпокою таємничої й далекої Африки, тієї Африки, де живуть мандрівні араби й незнані негри, Африки недослідженої й принадної, звідки привозять до наших громадських садів несвітських тварин, тільки для казки, здається, створених: чудернацьких курей-страусів, божественних кіз газелей, дивних і химерних жирафів, поважних верблюдів, дивовижних гіпопотамів, незграбних носорогів та горил, страшних братів людини.

Він невиразно почував, як зринають у ньому думки, може, навіть висловив би їх, але не міг укласти в писані рядки. Безсилість дратувала його, він знову підвівся зі спітнілими руками, почуваючи в скронях стугоніння крові.

Очі його спинились на рахунку від пралі, що швейцар цього вечора йому приніс, і зненацька безтямний розпач опанував його. Вся радість його вмить зникла разом із самовпевненістю та вірою в майбутнє. Кінець, усьому кінець, нічого він не зробить, нічого з нього не буде; він почував себе порожнім, нездатним, нікчемним, пропащим.

Він знову сперся на підвіконня, якраз коли потяг якийсь вирвався з тунелю з раптовим і скаженим гуркотом. Він мчав туди, степами й долинами, до моря. І зненацька спогад про батьків заворушився в серці Дюруа.

Цей потяг пройде коло них, за якихось кілька льє від їхньої хати. Він побачив ту хатку на верховині горба, що стоїть над Руаном та безмежною долиною Сени при в'їзді в село Кантеле.

Батьки його держали шинок «На доброму місці», де в неділю сходились поснідати міщани з передмість. Вони хотіли в пани вивести свого сина й віддали його до колежу. Кінчивши науку, але бакалаврства не здобувши, він пішов у військо, гадаючи стати офіцером, полковником, генералом. Але військовщина обридла йому раніше, ніж він свої п'ять років одбув, і він почав мріяти про фортуну в Парижі.

Добувши термін, приїхав сюди, не зважаючи на благання батьків, що хотіли хоч при собі його лишити, коли розвіялись їхні мрії. Він і собі надіявся на майбутнє, передбачав перемогу завдяки пригодам, яких виразно уявити не міг, але певен був, що зуміє їх викликати й використати.

У полку він мав успіх серед залогових кіл, траплялись навіть пригоди у трохи вищому світі – спокусив дочку збірчого, що все ради нього була ладна покинути, та дружину повіреного, що й топитись пробувала від розпачу, як він її покинув.

Товариші казали про нього: «Це хитряк, пройда й крутій, він з усякої справи виплутається». І він вирішив справді хитряком, пройдою й крутієм стати.

Його нормандське сумління, вишаруване буднями залогового життя, розбещене звичайним у Африці мародерством, здирством та шахрайством, настренчене військовою уявою про честь, військовим заводіяцтвом, патріотичними чуттями, геройськими пригодами, що серед унтерів розповідають, та чванькуватістю військового стану, – стало якоюсь бездонною скринею, де можна всього знайти.

Але бажання висунутись панувало над усім.

Він непомітно почав мріяти, як це бувало з ним щовечора. Уявляв чудову любовну пригоду, що відразу здійснить усі його надії. Дружився з дочкою банкіра або великого пана, яку здибав на вулиці й з першого погляду зачарував.

Пронизливий свист паровоза, що вибіг сам-один із тунелю, як кріль із нори, й помчав по рейках повним ходом до депо на спочинок, урвав його марення.

Тоді його знову охопила невиразна й радісна надія, що таїлась у його душі, і він послав навмання в ніч поцілунок, любовний поцілунок образові сподіваної жінки, палкий поцілунок жаданому багатству. Потім зачинив вікно й почав

роздягатись, шепочучи:

– Дарма, вранці кращий настрій буде. Зараз у мене голова тяжка. Та й випив, може, забагато. Яка ж праця в таких умовах!

Він ліг, задув свічку й майже відразу заснув.

Прокинувся він рано, як прокидаються в день палкої надії чи турботи, і, схопившись з ліжка, розчинив вікно, щоб випити кухлик свіжого повітря, як він казав.

Будинки на Римській вулиці, по той бік широкої залізничної колії, стояли світлі й білі в блискучому сяєві східного сонця. Далеко праворуч, у синястому легкому тумані, що плавав на обрії прозорим серпанком, видко було горби Аржантейля, верховини Сануа та млини Оржемона.

Дюруа споглядав кілька хвилин на далекі поля й прошепотів: «Як же гарно там у таку годину». Потім згадав, що треба працювати й негайно ж послати за десять су швейцарчука сказати в конторі, що він занедужав.

Він сів до столу, вмочив у чорнило перо, підпер рукою чоло й замислився. Даремно. Нічого йому на думку не спадало.

Проте він не занепав духом. Він подумав: «Не звик я, он що. Цього треба навчитись, як і всякого діла. На перший раз потрібна допомога. Піду до Форестьє, так він за десять хвилин мені статтю направить».

І вдягнувся.

На вулиці він подумав, що рано ще йти до приятеля, який, певно, спить допізна. Тож він почав тихенько гуляти під две-

рима на крайньому бульварі.

Ще не було й дев'ятої, коли він дійшов до парку Монсо, повитого вогкістю від ранкового поливання.

Там він сів на лаву й знову почав мріяти. Коло нього туди й сюди походжав дуже елегантний молодик, чекаючи, мабуть, жінку.

Вона швидко підійшла, у вуалі, взяла його руку, хутко потиснула, і вони пішли.

Бурхлива жадоба любові пройняла серце Дюруа, жадоба вишуканої, напахченої, ніжної любові. Він підвівся і пішов, думаючи про Форестьє. О, цьому пощастило!

Коло дверей він перестрінув приятеля, що якраз вийшов з дому.

– Це ти! Так рано! Що маєш?

Дюруа, стурбований тим, що зустрів його вже на вулиці, пробурмотів:

– Та… та… ніяк не можу написати статті, ти ж знаєш, що пан Вальтер просив у мене про Алжир. Воно й не дивно, бо я ж ніколи не писав. Для цього, як і скрізь, треба практики. Я швидко вивчусь, певен цього, але на початку не знаю, як узятись. Думки є, багато думок, тільки висловити їх не можу.

Він спинився, зніяковівши, Форестьє лукаво усміхався:

– Мені це знайоме.

Дюруа підхопив:

– Авжеж, це кожному мусить трапитись на початку. Так от я прийшов… прийшов попросити, щоб ти трохи допоміг…

Ти за десять хвилин направиш мені це, покажеш мені, з чого починати. Даси мені добру лекцію стилю, бо без тебе мені не впоратись.

Той весь час весело усміхався. Він ударив товариша свого по плечі й сказав:

– Іди до моєї дружини, вона порадить тобі не гірш за мене. Я вимуштрував її до цієї роботи. Мені часу зараз немає, а то я сам тобі охоче допоміг би.

Дюруа, зніяковівши раптом, вагався й не міг зважитись:

– Не можу ж я з'явитись до неї в такий час…

– Чудово можеш. Вона вже встала. Сидить у моєму кабінеті й упорядковує мої нотатки.

Дюруа відмовлявся йти:

– Ні… це неможливо…

Форестьє взяв його за плечі, повернув і пхнув до дверей.

– Та йди ж, тюхтію, коли кажу! Не сходити ж мені на четвертий поверх, щоб привести тебе й викласти твоє прохання.

Тоді Дюруа наважився:

– Дякую, піду. Скажу їй, що ти присилував, зовсім присилував мене йти.

– Гаразд. Вона не кусається, будь спокійний. Головно не забудь: о третій годині.

– О, не бійся!

Форестьє подався, а Дюруа поволі почав ступати з приступки на приступку, добираючи, що йому сказати, й турбуючись тим, як його зараз зустрінуть.

Йому відчинив слуга в синьому фартуху, з віником у руках.

– Пан уже пішов, – сказав він, не чекаючи питання.

Дюруа не відступався:

– Спитайте пані Форестьє, чи може вона прийняти, та перекажіть, що я прийшов від її чоловіка, якого здибав на вулиці.

Почекав. Слуга вернувся, відчинив праворуч двері й оповістив:

– Пані вас чекає.

Вона сиділа в кріслі коло столу до письма в кімнатці, де й стін не видно було за книжками, що доладно стояли на полицях з чорного дерева. Різноманітні – червоні, жовті, зелені, фіалкові й сині – спинки прикрашали і пожвавлювали монотонну лінію томів.

Вона обернулась, усміхаючись, у білому мереживному пеньюарі, й подала йому руку, що оголилась з-під широкого рукава.

– Уже? – спитала вона й додала: – Це не догана, а звичайне питання.

Він пробурмотів:

– О пані, я не хотів іти, але на вулиці здибав вашого чоловіка, й він присилував мене. Мені так ніяково, що я не зважуюсь навіть сказати, чого прийшов.

Вона показала йому на стільця:

– Сідайте й кажіть.

Між пальцями вона спритно крутила гусяче перо, а перед нею лежав до половини списаний аркуш паперу, – робота, що її молодик урвав своїм приходом.

Вона була ніби вдома коло робочого столу, почувала себе вигідно, мов у вітальні, за звичайною своєю працею. Від її пеньюара віяло ніжними пахощами, свіжими пахощами недавнього туалету. І Дюруа силкувався уявити, побачити молоде й біле тіло, повне та гаряче, ніжно оповите м'якою тканиною.

Він мовчав, і вона знову спитала:

– Ну, кажіть, у чім річ?

Він пробурмотів, вагаючись:

– Бачите… та справді, я не зважуюсь… Бачите, я працював учора пізно… і вранці… дуже рано… хотів написати ту статтю, що пан Вальтер просив… і нічого путнього не вийшло в мене… і чернетки порвав… Не звик я до цієї роботи і от прийшов просити Форестьє, щоб допоміг… на перший раз…

Вона урвала його, сміючись від усього серця, щаслива, радісна, підлещена:

– А він сказав вам до мене звернутись?.. Це дуже мило…

– Так, пані. Він сказав, що ви порятуєте мене краще від нього… Але я не зважувався, не хотів. Розумієте?

Вона підвелася.

– Це буде чарівне співробітництво. Я в захваті від вашої думки. Сідайте на моє місце, а то в редакції мою руку знають. І зараз напишемо вам статтю, але розкішну статтю.

Він сів, узяв перо, поклав перед собою аркуш паперу й чекав.

Пані Форестьє стояла, дивлячись на його приготування, потім взяла з коминка цигарку й закурила.

– Не можу працювати без цигарки, – сказала вона. – Ну, про що ж маємо оповідати?

Він здивовано підвів до неї голову:

– Та не знаю ж, того й прийшов до вас.

– Так, я все вам упорядкую, – сказала вона, – зроблю підливу, але треба ж страви.

Він заклопотано мовчав; нарешті промовив вагаючись:

– Я хочу розповісти про свою подорож з самого початку…

Вона сіла проти нього, по той бік великого столу, й сказала, дивлячись йому в очі:

– Так розкажіть мені спочатку, мені самій, розумієте, поволі, докладно, а я вже виберу, що треба.

А що він не знав, як почати, вона сама почала розпитувати його, як священик у сповідальні, ставлячи точні питання, що нагадували йому про забуті подробиці, про обличчя, які бачив мимохідь.

Отак примусивши його з чверть години розповідати, вона раптом урвала його:

– Тепер починаймо. Припустімо, що ви описуєте свої враження якомусь приятелеві, бо це дозволить вам наплести торбу дурниць, наробити безліч зауважень та бути природним і дотепним, якщо зможемо. Починайте.

«Любий Анрі, ти хочеш знати, що таке Алжир, прошу. Посилатиму тобі зі своєї мазанки щось ніби щоденника, де описуватиму своє життя день по дню, година по годині, бо однаково робити тут нічого. Іноді він здасться тобі грубуватим – то й що – ти ж не зобов'язаний показувати його знайомим жінкам…»

Вона спинилась, щоб запалити погаслу цигарку, і тихе рипіння гусячого пера теж відразу вщухло.

– Далі, – сказала вона.

«Алжирська земля – це велика французька колонія на межі великого невідомого краю, що зветься пустинею Сахарою, Центральною Африкою і таке інше.

Сам Алжир – брама, біла чудова брама в цей чудний суходіл.

Та спочатку треба до нього добитись, а це не кожному приємно. Ти знаєш, що я чудовий верхівець, об'їжджаю полковницькі коні, але можна бути добрим кавалеристом і кепським моряком. Так і зі мною.

Пригадуєш майора Сембрета, якого ми звали доктором Блюво? Коли нам хотілось перепочить добу в благословенній країні – шпиталі, ми йшли до нього на прийом.

Він сидів на стільці, розставивши грубі ноги в червоних штанях, упершись кулаками в коліна та зігнувши в ліктях руки, і поводив банькуватими очима, жуючи сивий вус.

Пам'ятаєш його лікування?

– У цього солдата збурення шлунка. Дайте йому блювот-

ного номер три за моїм рецептом, потім дванадцять годин спочинку, і він вичуняє.

Це блювотне було всемогутнє, всемогутнє й невідпорне. Пили його, бо мусили. Потім, скуштувавши узвару доктора Блюво, мали дванадцять годин щиро зароблено спочинку.

Так от, любий мій, щоб добитись до Африки, треба аж сорок годин терпіти від іншого невідпорного блювотного за рецептом Трансатлантичної пароплавної компанії…»

Вона потирала руки, цілком вдоволена своєю вигадкою.

Підвелася й почала ходити, закуривши другу цигарку, і диктувала, пускаючи цівки диму, що виходили просто з маленького круглого отвору серед стиснутих губ, потім ширились, здіймались, лишаючи де-не-де в повітрі сірі нитки, прозорий туман, ніби випаровини, подібні на павутиння. Часом, махнувши рукою, вона розгонила ці легкі стійкіші плями; іноді розтинала їх вказівним пальцем і дивилась потім зосереджено, як поволі зникало перетяте навпіл пасемце ледве примітної пари.

А Дюруа, підвівши очі, стежив за всіма її жестами, всіма рухами її тіла та обличчя в цій побіжній грі, що аж ніяк не обходила її думки.

Тепер вона придумувала подорожні пригоди, змальовувала вигаданих подорожників і розповіла про роман з дружиною піхотного капітана, що їхала до свого чоловіка.

Потім сіла й почала розпитувати Дюруа про топографію Алжиру, зовсім їй невідому. За десять хвилин вона знала

вже стільки, що й він, і вставила до статті маленький розділ з політичної та колоніальної географії, щоб познайомити читача з річчю та підготувати його до розуміння поважних справ, що будуть порушені в дальших уривках.

Далі пішла виправа в Оранську округу, фантастична виправа, де мова йшла здебільшого про жінок – муринок, єврейок та іспанок.

– Тільки це й цікавить читачів, – сказала вона.

Кінчила вона зупинкою в Саїді, коло підгір'я високих плато, та втішною інтригою між унтер-офіцером Жоржем Дюруа та робітницею-іспанкою, що працювала на обробці альфи в Аїн-ель-Гаджарі. Розповіла про їхні побачення на голих скелях вночі, коли шакали, гієни та арабські собаки скавулять, брешуть і виють серед гір.

І сказала весело:

– Далі завтра. – Потім, підвівшись, додала: – От як пишуть статті, добродію. Підпишіть, будь ласка.

Він вагався.

– Та підпишіть же.

Тоді він засміявся і підписав край сторінки: «Жорж Дюруа».

Вона все курила, ходячи, а він усе на неї дивився, не знаючи, як їй подякувати, радіючи від її присутності, свідомий вдячності й чуттєвого щастя від народжуваної інтимності. Йому здавалось, що все навкруг неї є частина її, все, навіть стіни, обставлені книжками. В стільцях, меблях та повітрі,

де плавав тютюновий дух, було щось особливе, добре, ніжне, чарівне, саме те, чим віяло від неї. Раптом вона спитала:

– Якої ви думки про мою подругу, пані де Марель?

Він здивувався.

– Та… по-моєму… по-моєму, вона чарівна.

– Правда ж?

– Безперечно.

Йому хотілось додати: «Але не така, як ви», та він не зважився.

Вона провадила:

– А якби ви знали, яка вона весела, своєрідна, розумна! Це богема, справжня богема. За це й чоловік її не любить. Бачить тільки хиби, а вартостей не цінує.

Дюруа вразило, що пані де Марель заміжня. Проте це було дуже природно.

Він спитав:

– Слухайте… вона замужем? А що ж її чоловік робить?

Пані Форестьє тихенько знизала плечима й бровами, вкладаючи в цей рух якийсь невловимий натяк.

– О, він ревізор Північної залізниці. В Парижі він живе тільки тиждень на місяць. Цей час вона зве «трудовою повинністю», або «тижнем панщини», або ще «святим тижнем». Коли знатимете її краще, побачите, яка вона витончена й мила. Навідайте її цими днями.

Дюруа і не думав про те, щоб іти; йому здавалось, що він лишиться тут назавжди, що він удома.

Але двері тихо розчинились, ввійшов високий добродій без жодної оповістки.

Він спинився, побачивши чоловіка. Пані Форестьє на мить ніби зніяковіла, але промовила звичайним своїм голосом, хоч обличчя її трохи зашарілось:

– Заходьте ж, любий. Знайомлю вас із добрим приятелем Шарлевим, паном Жоржем Дюруа, майбутнім журналістом. – І вже іншим тоном: – Найкращий і найближчий з наших друзів, граф де Водрек.

Чоловіки вклонилися, дивлячись одне одному в вічі, і Дюруа зразу ж почав прощатися.

Його не затримували. Він пробубонів слова подяки, потиснув молодій жінці руку, ще раз уклонився новому знайомцеві, що з його обличчя не сходив холодний і поважний вираз світської людини, і вийшов стурбовано, ніби дурницю якусь зробивши.

На вулиці йому стало сумно й неприємно, невиразна туга гнітила його. Він пішов просто, міркуючи, звідки взялася ця раптова меланхолія, але причини добрати не міг, тільки суворе обличчя графа де Водрека, пристаркуватого вже, сивого, що виглядав спокійно й недбало, як людина багата й самовпевнена, раз у раз спадало йому на пам'ять.

І він постеріг, що якраз поява цього невідомого, урвавши чарівну самотність, до якої його серце вже призвичаїлось, і справила на нього те холодне, безнадійне враження, що виникає часом від дрібниць, від слова якогось або догадки.

І ще йому здавалось, що чоловік той теж, не знати чому, був невдоволений, заставши його там.

До третьої години він не мав що робити, а була тільки дванадцята. В кишені його лишилось шість франків, і він пішов поснідати до Дюваля[5]. Потім блукав по бульвару, а коли дзвонили третю, ішов уже парадними сходами «Французького життя».

Кур'єри сиділи на лавці й чекали, поскладавши руки, а за бюрком, схожим на кафедру, швейцар розбирав пошту, що допіру прибула. Видовище було пишне, щоб викликати од відвідувачів пошану. Всі були добре одягнені, поважні, гордовиті, шиковні, як і личить у передвітальні великої газети.

Дюруа спитав:

– Пана Вальтера можна бачити?

Швейцар відповів:

– Пан директор на засіданні. Почекайте трохи, будь ласка, – і показав на приймальню, де було вже повно.

Там були люди поважні, пишні, з орденами, і впосліджені, що ховали білизну під сурдутом, застебнутим аж до шиї й розмальованим на грудях плямами, що нагадували обриси суходолів та морів на географічній мапі. Серед них було троє жінок. Одна з них була гарненька, смішлива, добре вдягнена й виглядала кокоткою; сусідка її, з трагічним, зморшкуватим обличчям, теж була добре, але суворо вдягнена й мала в собі

---

[5] *Дюваль* – кухмістер, який створив у Парижі цілу мережу дешевих їдалень, що існували з другої половини XIX ст.

щось пошарпане, штучне, взагалі властиве колишнім акторкам, якусь підробну молоду легковажність, ніби згірклу запашність любові.

Третя була в жалобі й сиділа в кутку з виглядом розпачливої вдови. Дюруа подумав, що вона по милостиню прийшла.

Тим часом нікого не пускали. Хоч минуло вже більше, як двадцять хвилин.

Тоді Дюруа щось надумав і звернувся до швейцара:

– Пан Вальтер призначив мені побачення на третю годину, – сказав він. – У всякому разі, гляньте, чи немає тут мого друга Форестьє.

Тоді його провели довгим коридором до великої кімнати, де четверо добродіїв сиділи й писали коло широкого зеленого столу.

Форестьє стояв коло коминка й курив цигарку, граючи в більбоке. Він був дуже вправний у цій грі й раз у раз наштрикував величезну самшитову кулю на дерев'яний гостряк. Він лічив:

– Двадцять два, двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять.

Дюруа сказав:

– Двадцять шість, – і приятель його підвів очі, не перестаючи мірно махати рукою.

– А, це ти! Вчора я влучив п'ятдесят сім разів підряд. Тут тільки Сен-Потен дужчий за мене. Бачив патрона? Нема нічого кумеднішого, коли той старий хрін Норбер грає в біль-

боке. Роззявить рота, мов кулю хоче проковтнути.

Один із співробітників повернув до нього голову.

– Слухай, Форестьє, я знаю, де продається чудове більбоке із тропічного дерева. Кажуть, воно іспанській королеві належало. Правлять шістдесят франків. Це не дорого.

Форестьє спитав:

– Де ж воно? – і, зрадивши на тридцять сьомому разі, розчинив шафу, де Дюруа побачив десятків зо два чудових більбоке, вишикуваних і занумерованих, як безділля в колекції. Поставивши свій прилад на звичайне місце, Форестьє перепитав:

– Де ж ця коштовність?

Журналіст відповів:

– У білетера з Водевіля. Завтра принесу тобі, коли хочеш.

– Звичайно ж. Коли гарне, візьму. Зайве більбоке ніколи не зашкодить.

Потім звернувся до Дюруа:

– Ходімо зі мною, я проведу тебе до патрона, бо так ти нидітимеш тут до сьомої години.

Вони знову вернулись до приймальні, де сиділи ті самі люди в тому самому порядкові. Коли з'явився Форестьє, молода жінка і стара акторка схопились і підійшли до нього.

Він одвів їх, одну по одній, до вікна, і хоч вони розмовляли якнайтихіше, Дюруа почув, що обом їм він казав «ти».

Потім вони зайшли до директора крізь оббиті повстю двері.

Під виглядом засідання Вальтер і дехто з тих добродіїв у пласких капелюхах, що Дюруа вчора бачив, уже цілу годину грали в карти.

Пан Вальтер тримав карти й грав зосереджено, уважно й хитро, а противник його кидав, збирав і крутив у руках легкі барвисті листки гнучко та вправно, з умілістю досвідченого гравця. Норбер де Варен сидів у директорському кріслі й писав статтю, а Жак Ріваль лежав на канапі й курив, заплющивши очі.

У повітрі була затхлість, дух шкіряних меблів, давнього тютюнового диму й друкарні, особливий дух редакційних кімнат, знайомий усім газетярам.

На столі чорного дерева з мідними інкрустаціями лежали несвітські купи паперу: листи, картки, газети, журнали, рахунки постачальників та різні бланки.

Форестьє потиснув руки глядачам, що стояли коло партнерів, і мовчки став дивитись на гру, а коли пан Вальтер виграв, промовив:

– Ось мій друг Дюруа.

Директор раптом глянув на молодика з-під окулярів, потім спитав:

– Статтю принесли? Добре було б пустити її сьогодні з промовою Мореля.

Дюруа видобув з кишені аркуші, складені вчетверо:

– Ось стаття, пане.

Патрон, здавалось, зрадів і сказав усміхаючись:

– Дуже добре, дуже добре. Ви слово тримаєте. Мені треба проглянути це, Форестьє?

Та Форестьє мерщій відповів:

– Не варто, пане Вальтер, я сам допомагав йому писати статтю, щоб привчити його до діла. Вона дуже гарна.

І директор, беручи карти, що здавав високий худий добродій, депутат з лівого центру, байдуже додав:

– Ну й добре.

Форестьє не дав йому почати нову партію й шепнув на вухо:

– Пам'ятаєте, ви обіцяли мені взяти Дюруа замість Марамбо? Дозвольте прийняти його на тих самих умовах?

– Звичайно.

І, взявши приятеля за руку, журналіст потяг його геть, а пан Вальтер знову взявся до гри.

Норбер де Варен навіть не підвів голови, так ніби він не побачив або не впізнав Дюруа. Навпаки, Жак Ріваль підкреслено й зичливо потиснув йому руку, як щирий товариш, на якого можна покластися в разі потреби.

Вони знову вийшли до приймальні, а що всі підвели на них очі, Форестьє сказав наймолодшій жінці так голосно, щоб і інші одвідувачі почули:

– Директор зараз вас прийме. Він розмовляє з двома членами бюджетної комісії.

І пішов швидко, поважно й заклопотано, ніби мав оце зараз писати телеграму надзвичайної ваги.

У редакційній кімнаті Форестьє зразу ж видобув своє більбоке і, беручись знову до гри, сказав Дюруа, уриваючи фрази лічбою:

– Так от. Приходитимеш сюди щодня о третій, я казатиму тобі, куди треба сходити або з'їздити чи вдень, чи ввечері, чи вранці. – Раз! – Я дам тобі передусім рекомендаційного листа до начальника першого відділу поліційної префектури, – два! – а він познайомить тебе з одним із своїх урядовців. Ти діставатимеш від нього всі важливі новини, – три! – звісно, новини офіційні і півофіційні. Докладніше тобі розкаже все це Сен-Потен, він у курсі справ, – чотири! – піди до нього зараз або завтра. Найголовніше, треба вміти живосилом витягувати відомості з тих людей, до кого я тебе посилатиму, – п'ять! – та пролазити скрізь, незважаючи на замкнені двері, – шість! Матимеш за це двісті франків місячно платні, крім того, по два су від рядка цікавої хроніки, що ти зумієш дістати, – сім! – крім того, теж по два су від рядка писатимеш на замовлення всілякі статті, – вісім!

Далі він зовсім захопився грою й тільки поволі лічив:

– Дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять.

На чотирнадцятому зрадив і скрикнув:

– А чортова тузина! Завжди вона, проклята, підкує мене! Певно, й помру тринадцятого.

Один із співробітників, кінчивши роботу, й собі взяв із шафи більбоке; це був маленький чоловічок, що виглядав дитиною, хоч мав тридцять п'ять років; і інші журналісти,

увійшовши, теж побрали свої більбоке. Незабаром їх було шестеро, вони стояли поруч коло стіни й підкидали в повітря, однаковим і мірним рухом, кулі, червоні, жовті й чорні, залежно від породи дерева. Розпочалося змагання, і два співробітники, що ще працювали, теж повставали й почали лічити удари.

Форестьє виграв одинадцять очок. Тоді чоловічок, схожий на дитину, програвши, подзвонив кур'єрові й наказав:

– Дев'ять кухлів пива.

І всі знову почали грати, чекаючи холодного питва. Дюруа випив кухоль пива зі своїми новими товаришами, потім спитав у приятеля:

– Що маю робити?

Той відповів:

– Сьогодні ти мені не потрібний. Можеш іти, коли хочеш.

– А… наша… наша стаття… увечері сьогодні піде?

– Так, але не турбуйся, – я читатиму коректу. Напиши назавтра далі й приходь о третій, як сьогодні.

І Дюруа, потиснувши всі руки, не знаючи навіть, чиї вони, вийшов прекрасними сходами в радісному й піднесеному настрої.

IV

Вночі Жорж Дюруа кепсько спав, – так мучило його бажання побачити свою статтю надрукованою. Тільки розвид-

нилось, він уже встав і вийшов на вулицю багато раніше, ніж рознощики починають бігати з газетами від кіоска до кіоска.

Він дійшов до Сен-Лазарського вокзалу, добре знаючи, що «Французьке життя» доходить сюди раніше, як у його квартал.

Але було ще зарано, і він тинявся по пішоходу.

Він побачив торгівку, що відчинила свою скляну крамничку, потім постеріг чоловіка, що ніс на голові купу згорнутого паперу. Він кинувся до нього – були то «Фігаро», «Жіль Блас», «Голуа», «Подія» та ще кілька ранкових газет, але «Французького життя» не було.

Страх обняв його. Що, як «Спогади африканського стрільця» відкладено на завтра або як річ випадково, в останню хвилину, не сподобалась панові Вальтеру?

Вернувшись до кіоска, він побачив, що газету вже продають, хоч він і не бачив, коли її принесено. Він підбіг, розгорнув її, кинувши три су, й переглянув заголовки на першій сторінці. Немає. Серце його почало битись; він перегорнув газету і страшенно схвилювався, прочитавши край шпальти чорними літерами «Жорж Дюруа». Є! Яка радість!

Він пішов, ні про що не думаючи, з газетою в руці, зсунувши набік капелюха, почуваючи бажання спиняти перехожих і казати їм: «Купіть, купіть! Тут моя стаття». Йому хотілось крикнути на все горло, як кричать увечері газетники по бульварах: «Читайте «Французьке життя», читайте статтю Жоржа Дюруа «Спогади африканського стрільця». Зне-

нацька йому схотілось перечитати статтю самому, перечитати десь у прилюдному місці, в кав'ярні, на видноті. І почав шукати закладу, щоб був би вже відчинений. Довго довелося йому йти. Нарешті зайшов до якоїсь винарні, де сиділо вже кілька одвідувачів, і запитав: «Рому», ніби запитував «Абсенту», зовсім не думаючи про час. Потім гукнув:

– Хлопче, дайте «Французьке життя»!

Підбіг прислужник у білому фартусі:

– Немає, пане, ми одержуємо тільки «Поклик», «Вік», «Ліхтар» та «Малого парижанина».

Дюруа обурено й зневажливо скрикнув:

– Ну й бодня у вас! То підіть купіть.

Хлопець збігав і приніс. Дюруа почав читати свою статтю й кілька разів промовив уголос: «Дуже добре, дуже добре!», щоб притягти увагу сусідів і збудити у них бажання дізнатись, що там у газеті надруковано. Ідучи, він покинув її на столі. Господар зауважив і гукнув йому:

– Пане, пане, газету забули!

А Дюруа відповів:

– Залишаю її вам, я вже прочитав. До речі, сьогодні в ній дуже цікава стаття.

Він не сказав, яка саме, але бачив, що один з одвідувачів узяв з його стола «Французьке життя».

Він подумав: «Що ж тепер робити?» І вирішив піти на роботу; взяти за місяць платню й заявити про звільнення. Він наперед тремтів від утіхи, уявляючи обличчя свого началь-

ника та співслужбовців. Але найбільше тішила його думка, що начальника він спантеличить.

Ішов він поволі, щоб не прийти раніш, як о пів на дев'яту, бо каса відчинялась тільки о десятій.

Контора його містилась у великій темній кімнаті, де взимку майже цілий день треба було палити газ. Проти вікон, що виходили у вузький двір, знову були контори. В ній працювало восьмеро службовців і помічник начальника, що сидів у кутку за ширмою.

Дюруа спочатку одержав свої сто вісімнадцять франків двадцять п'ять сантимів, що лежали в жовтому конверті в касировій шухляді, потім переможно ввійшов до широкої робочої кімнати, де сидів не один день.

Тільки він зайшов, його окликнув помічник начальника, пан Потель.

– А, це ви, пане Дюруа? Начальник уже кілька разів про вас запитував. Знаєте, він не дозволяє слабувати два дні підряд без медичного свідоцтва.

Дюруа, що стояв серед контори, готуючи свою разючу заяву, голосно відповів:

– Та мені начхати на це, щоб ви знали!

Службовці завмерли, і над ширмою виринуло спантеличене обличчя пана Потеля, що сидів за перетинкою, як у скрині.

Він ховався від протягів, бо був ревматичний. Тільки дві дірки проштрикнув у папері, щоб наглядати за службовця-

ми. Чути було, як літали мухи. Нарешті нерішуче спитав:

– Що ви сказали?

– Сказав, що мені чхати на це. Я прийшов заявити про звільнення. Тепер я співробітник «Французького життя», маю п'ятсот франків на місяць, крім тих, що на відрядження. Сьогодні надруковано вже мою статтю.

Хоч він збирався розтягти втіху, але стриматись не міг і бухнув усе відразу.

Та ефект і так був цілковитий. Ніхто не ворушився.

Тоді Дюруа заявив:

– Попереджу пана Пертюї, потім прийду з вами попрощаюсь.

І пішов до начальника, що крикнув, побачивши його:

– А, це ви! Знаєте, я не хочу…

Службовець урвав його на слові:

– Не варт отак горло дерти…

Пан Пертюї, чоловік грубенький і червоний, як півнячий гребінь, аж похлинувся з подиву.

Дюруа провадив:

– Досить з мене вашої крамнички. Я дебютував сьогодні в газеті, де матиму чудову посаду. Маю честь кланятись вам.

І вийшов. Він помстився.

Він справді зайшов попрощатись із товаришами, та вони й розмовляти з ним ледве зважувались, боячись нашкодить собі, бо чули його розмову з начальником крізь причинені двері.

І вийшов на вулицю з платнею в кишені. Замовив собі смачний сніданок у доброму недорогому ресторані, потім, знову купивши й покинувши «Французьке життя» на столі, зайшов у кілька крамниць, де накупив різного дріб'язку, аби тільки надіслати його на свою адресу та назвати своєї ім'я: Жорж Дюруа. І додавав: «Співробітник «Французького життя».

Потім казав назву вулиці й номер, але конче підкреслював:

– Залиште у швейцара.

Час він ще мав, тож зайшов до літографії, де моментально друкували візитні картки перед очима покупців; і зразу замовив собі сотню, де поруч з прізвищем було позначене і його нове звання.

Потім пішов до редакції.

Форестьє зустрів його холодно, як зустрічають своїх підлеглих.

– А, це ти, дуже добре. Якраз справи для тебе є. Почекай хвилин десять. Спочатку роботу кінчу.

І взявся до початого листа.

По другий бік великого столу сидів присадкуватий, блідий чоловічок, брезклий, грубезний, лисий, з білим блискучим черепом, і писав, уткнувши носа в папір через велику короткозорість.

Форестьє спитав його:

– Скажи, Сен-Потене, коли ти підеш інтерв'ювати наших

добродіїв?

– О четвертій.

– Візьмеш із собою ось молодого Дюруа та втаємничиш його у своє ремесло.

– Гаразд.

Потім, звернувшись до приятеля, Форестьє додав:

– Приніс далі про Алжир? Сьогоднішній початок мав великий успіх.

Дюруа нерішуче пробурмотів:

– Ні, думав, що ввечері встигну… така сила справ… я не міг…

Той незадоволено знизав плечима:

– Коли й далі будеш такий точний, то лихо твоєму майбутньому. Вальтер розраховував на твою статтю. Я сказав йому, що буде назавтра. Коли думаєш, що тут тобі гроші дурно платитимуть, так помиляєшся.

Потім, помовчавши, додав:

– Треба кувати залізо, поки гаряче, сто чортів!

Сен-Потен підвівся:

– Я готовий, – сказав він.

Тоді Форестьє відкинувся на стільці, прибрав майже урочистої постави, даючи вказівки, і сказав, звертаючись до Дюруа:

– Так от. У Парижі вже два дні пробувають китайський генерал Лі Ченгфу, що спинився в «Континенталі», та раджа Тапозагіб Рамадерао Палі, спинився в «Брістолі». Ви візьме-

те в них інтерв'ю.

Потім звернувся до Сен-Потена.

– Не забудь головних пунктів, що я тобі зазначив. Запитай генерала й раджу, якої вони думки про поведінку Англії на Далекому Сході, про колонізаційну й метропольну систему та про їхні надії на втручання з боку Європи, зокрема Франції.

Він замовк, потім сказав кудись убік:

– Крім того, читачам надзвичайно цікаво було б знати, що думають у Китаї та Індії про ці справи, що зараз хвилюють нашу громадську думку.

І додав для Дюруа:

– Пильнуй, як робить це Сен-Потен, з нього чудовий репортер, та вчись, як треба вивідувати все в людини за п'ять хвилин.

Потім знову поважно взявся до писання з видимим бажанням визначити межу та показати місце своєму давньому товаришеві й новому співробітникові.

Коли вийшли з кімнати, Сен-Потен засміявся й сказав Дюруа:

– От штукар! Морочить нас. Ніби ми його читачі.

На бульварі репортер спитав:

– Може, вип'ємо чого?

– Залюбки. Така спека.

Вони зайшли до кав'ярні й замовили холодного питва. І Сен-Потен пустився в розмову. Розповідав про всіх і про га-

зету з безліччю цікавих подробиць.

– Патрон? Справжній жид! А жида, знаєте, не переробиш. Що за раса!

І розповів про його дивну скупість, властиву синам Ізраїлю, про шагову ощадність, суперечки з куховаркою, про ганебні знижки, яких він добивався, про всі його лихварські, здирницькі нахили.

– А проте гарний ділок, ні в що не вірить і всіма крутить. Газета в нього і офіційна, і католицька, і ліберальна, і республіканська, і роялістська, словом, тістечко з кремом, роздрібна крамничка, що підпирає його біржові операції та різні підприємства. В цьому він дуже тямущий і заробляє мільйони за допомогою товариств, у яких капіталу й на два су немає.

Він говорив безперестанку, називаючії Дюруа «дорогим другом».

– А як скаже що ця скнара – чисто як у Бальзака. Уявіть, був я колись у його кабінеті з старим хріном Норбером та донкіхотом Рівалем, аж приходить Монтелен, адміністратор наш із сап'яновим портфелем під рукою, тим портфелем, що весь Париж знає. Вальтер носа підводить та й питає:

– «Що нового?»

Монтелен наївно каже:

«Заплатив оце шістнадцять тисяч франків, що ми за папір були винні».

Патрон аж підскочив од здивування:

«Та що ви кажете?»

«Я заплатив панові Пріва».

«Ви збожеволіли!»

«Чому?»

«Чому… чому… чому…»

Він скинув окуляри, протер їх. Потім посміхнувся тією кумедною посмішкою, що смикає його товсті щоки кожного разу, як він хоче щось хитре та розумне сказати, й промовив глузливо й переконано:

«Чому? Бо ми дістали б від чотирьох до п'яти тисяч знижки».

Монтелен сказав здивовано:

– «Але ж, пане директоре, всі рахунки були правильні, я перевірив їх, і ви їх визнали…»

Тоді патрон, споважнівши, заявив:

«Не можна бути таким наївним. Знайте, пане Монтелен, що завжди треба набиратись боргів, а потім миритись». І Сен-Потен додав, по-знавецьки кивнувши головою:

– Га? Як у Бальзака, правда ж?

Дюруа не читав Бальзака, але переконливо відповів:

– Атож, чорт бери.

Потім репортер розказував про здорову гиндичку пані Вальтер, про старого невдаху Норбера де Варена та про Рівваля, бліду копію Фервака[6]. Потім дійшов і до Форестьє.

---

[6] *Фервак* – французький журналіст, писав у 70—80-х роках для газети «Фігаро» репортажі про світське життя.

– А цьому просто пощастило, коли одружився, от і все.

Дюруа сказав:

– А хто така, власне, його жінка?

Сен-Потен потер руки:

– О, це хитра пташка! Коханка старого фертика Водрека, графа де Водрека, що посагом її наділив і заміж віддав.

Дюруа відчув зненацька якийсь мороз, якусь нервову дрож і бажання вилаяти, вдарити цього балакуна. Але тільки спинив його, питаючи:

– Сен-Потен – це ваше ім'я?

Той щиро відповів:

– Ні, мене звуть Тома. А в газеті прозвали Сен-Потеном.[7]

І Дюруа, розплачуючись за питво, додав:

– Здається, вже не рано, а нам ще треба тих двох добродіїв одвідати.

Сен-Потен засміявся:

– Який же ви наївний! Та ви думаєте, я справді піду розпитувати, що вони про Англію думають? Нібито я краще за них не знаю, що вони мусять думати для читачів «Французького життя». Я вже проінтерв'ював з півтисячі таких китайців, персів, індусів, чилійців, японців та інших. Говорять вони, на мою думку, завжди однаково. Мені треба тільки взяти свого дописа про останнього з наших гостей та переписати його слово в слово. Доведеться тільки змінити заголовок, ім'я, титул, вік, почет. О, в цім не можна помилитись,

[7] Сен-Потен – святий пліткар (*франц.*).

бо «Фігаро» або «Голуа» мене зразу ж спіймають. Але про це я за п'ять хвилин дізнаюся від швейцарів у готелі «Континенталь» та «Брістоль». Підемо туди пішки та покуримо. А потім виправимо з газети сто су за візника. От, дорогий мій, як роблять практичні люди.

Дюруа спитав:

– Коли так, то репортером вигідно бути?

Журналіст таємниче відповів:

– Еге ж, але не заробиш так, як на хроніці, бо то прихована реклама.

Вони встали й пішли бульваром до церкви Мадлен. І Сен-Потен сказав зненацька товаришеві:

– Знаєте, коли у вас діло є, то ви мені не потрібні.

Дюруа потиснув йому руку й пішов.

Думка, що ввечері треба написати статтю, мучила його, і він почав ту статтю обмірковувати. По дорозі він добирав думок, міркувань, анекдотів і так дійшов до вулиці Єлісейських Полів, де гуляльників було обмаль, бо Париж спорожнів цими задушливими днями.

Пообідавши у винарні коло тріумфальної арки Зорі, він помалу вернувся додому крайніми бульварами й сів до столу працювати.

Але тільки він поклав перед собою великого аркуша білого паперу, як весь той матеріал, що він накупчив ідучи, зник із його голови, так ніби мозок його випарував. Він пробував зібрати розкришені спогади та відновити їх, – вони знову

зникали, тільки він їх схоплював усуміш, і він не знав, як їх подати, як оформити та з котрого починати.

Цілу годину помучившись і списавши п'ять аркушів паперу вступними реченнями, що не мали продовження, він подумав: «Я ще не наважив руку до цього діла. Треба знову лекцію взяти». І затремтів від бажання, уявляючи ранкову працю з пані Форестьє, передчуваючи довге, інтимне, сердечне й ніжне побачення з нею на самоті. Він хутко й ліг, боячись тепер братись до роботи, щоб йому часом не пощастило.

Другого дня він довго не вставав, відсуваючи й наперед смакуючи втіху від своєї візити.

Минула вже десята, коли він подзвонив до приятеля.

Слуга відповів:

– Пан працює.

Дюруа якось і не думав, що чоловік може бути вдома. Проте сказав:

– Перекажіть йому, що це я, в негайній справі.

Хвилин через п'ять його провели до кабінету, де він перебув учора такий чудовий ранок.

На тому місці, де він був писав, сидів тепер Форестьє в халаті, пантофлях та англійській шапочці на голові, а дружина його, в тому самому білому пеньюарі, стояла, опершись ліктем на коминок, і диктувала з цигаркою в роті.

Дюруа пробурмотів, спинившись на порозі:

– Вибачте, будь ласка, я вам заважаю?

А приятель його, сердито повернувши голову, пробурчав:

– Що тобі ще? Швидше, нам ніколи.

Той ніяково пробурмотів:

– Та нічого, вибачте.

Але Форестьє обурено скрикнув:

– Сто чортів, не гай часу! Не прийшов же ти сюди, щоб привітатись.

Тоді Дюруа дуже схвильовано промовив:

– Ні… бачиш… у мене… не виходить ще стаття… а ти був… ви були такі… такі… ласкаві той раз… що я надіявся… і от прийшов…

Форестьє урвав його на слові:

– Ти глузуєш з людей, зрештою! Так ти уявляєш, що я працюватиму за тебе, а ти тільки до каси в кінці місяця ходитимеш? Ні. Це вже зась!

Молода жінка мовчки курила та посміхалась невиразною ласкавою посмішкою, ніби личкуючи нею свої іронічні думки.

А Дюруа, почервонівши, маячив:

– Вибачте… я гадав… я думав…

І зненацька ясно промовив:

– Прошу ласкаво пробачити мені, пані, і щиро дякую вам ще раз за чудову статтю, що ви мені вчора склали.

Потім уклонився, сказав Шарлеві:

– О третій я буду в редакції.

І вийшов.

Швидко йдучи додому, він бурчав:

– Добре, сам напишу, покажу їм…

Гнів його змагав, і він зразу ж сів писати.

Він продовжив пригоду, що почала пані Форестьє, нагромаджуючи подробиці, позичені з бульварних романів, неймовірні події та пишномовні описи в кострубатому ученському стилі та в унтер-офіцерських виразах. За годину він кінчив статтю, що нагадувала якийсь безглуздий хаос, і впевнено поніс її до «Французького життя».

Перший, кого він здибав, був Сен-Потен, що міцно потиснув йому руку, як спільникові, й спитав:

– Читали мою розмову з китайцем та індусом? Правда ж цікаво? Весь Париж я потішив. А й кінчика їхнього носа не бачив.

Дюруа, нічого ще не читавши, зразу ж узяв газету й переглянув статтю під назвою «Індія та Китай», а репортер показував йому та підкреслював найцікавіші місця.

Прийшов, віддихуючи, Форестьє з діловим і заклопотаним виглядом.

– А, гаразд, ви мені обидва потрібні. І зазначив їм, які політичні інформації треба здобути на вечір. Дюруа подав йому статтю.

– Ось далі про Алжир.

– Гаразд, передам патронові.

На цьому й кінчилось.

Сен-Потен вивів свого нового товариша й сказав йому в коридорі:

– Ви в касі були?

– Ні, навіщо?

– Навіщо? Щоб вам заплатили. Бачите, завжди треба за місяць уперед брати. Невідомо, що станеться.

– Та… це дуже приємно.

– Я познайомлю вас із касиром. Перешкод не буде. Тут добре платять.

І Дюруа одержав своїх двісті франків та двадцять вісім франків за вчорашню статтю; отже, разом з рештою платні по залізниці в його кишені набігло триста сорок франків.

Такої суми він ще ніколи не мав, і йому здавалось, що забагатів набезрік.

Потім Сен-Потен повів його побалакати до кількох редакцій противницьких газет, сподіваючись, що відомості, які їм зібрати доручили, там уже здобуто і він зуміє їх вивідати своїм хитрим красномовством.

Ввечері Дюруа, не маючи вже що робити, задумав одвідати Фолі-Бержер і, набравшись сміливості, підійшов до контроля.

– Я Жорж Дюруа, співробітник «Французького життя». Колись я приходив з паном Форестьє, і він обіцяв залишити мені перепустку. Не знаю, чи не забув він.

Подивились у список. Його імені там не було. Проте контролер, людина дуже привітна, сказав йому:

– Зверніться все-таки, пане, до директора, і він, певно, уволить ваше прохання.

Його пустили, і він майже зразу ж здибав Рашель, ту жінку, що з собою той раз повів.

Вона підійшла до нього:

– Добридень, котику. Як ся маєш?

– Дуже добре, а ти?

– І я не кепсько. Знаєш, з того дня ти мені двічі наснився.

Дюруа підлещено посміхнувся:

– Ха-ха, що ж це значить?

– Значить, що ти сподобався мені, щиглику, і ми знову почнемо діло, коли тобі до серця.

– Сьогодні, якщо хочеш.

– Гаразд.

– Добре, тільки… – він завагався, трохи зніяковівши від того, що мав казати, – тільки цей раз у мене порожньо: в клубі був і програвся вщент.

Вона глянула йому у вічі, почуваючи брехню інстинктом і досвідом повії, звиклої до крутійства та торгування чоловіків, і сказала:

– Брехун! Знаєш, не добре зі мною так поводитись.

Він ніяково посміхнувся.

– Коли хочеш десять франків, так це все, що в мене лишилось.

Вона відповіла з некорисливістю куртизанки, що задовольняє свою примху:

– Як знаєш, любий, я хочу тільки тебе.

І, глянувши зачарованими очима на молодикові вуса, вона

взяла його руку й закохано на неї сперлась:

– Вип'ємо спочатку гренадину. Потім погуляємо трохи. Мені хотілося б піти з тобою до Опери, щоб показати тебе. А додому підемо раненько, правда ж?

Він спав у неї допізна. Уже розвиднилось, коли вийшов, і зараз же загадав купити «Французьке життя».

Тремтячою рукою розгорнув газету, але статті його не було, і він стояв на пішоході, тоскно переглядаючи шпальти, надіючись знайти нарешті те, що шукав.

Прийшов додому й заснув, не роздягаючись.

Кілька годин згодом він прийшов до редакції і з'явився до пана Вальтера.

– Я дуже здивувався, пане, коли не побачив сьогодні в газеті своєї другої статті про Алжир.

Директор підвів голову й сухо відповів:

– Я віддав її перечитати вашому другові Форестьє; він не ухвалив, треба переробити.

Дюруа обурено вийшов, не сказавши й слова, і влетів до кабінету свого приятеля.

– Чому ти не пустив сьогодні мою статтю?

Журналіст курив, одкинувшись на спинку крісла й поклавши на стіл ноги, каляючи закаблуками почату статтю. Він відповів спокійно, стомленим і далеким голосом, що доходив ніби з ями:

– Патрон її не ухвалив і доручив віддати тобі, щоб ти виправив. Он вона.

І показав пальцем на згорнуті аркуші під прес-пап'є.

Дюруа від збентеження не змігся нічого сказати й забрав їх у кишеню. Форестьє тим часом сказав:

– Сьогодні підеш спочатку до префектури…

І зазначив, куди треба сходити й які відомості здобути. Дюруа вийшов, не спромігшись на уїдливе слово, якого марно шукав.

Другого дня він знову приніс статтю. Йому знову було повернуто. Коли її не прийняли і втретє, він зрозумів, що зарвався і тільки Форестьє може йому допомогти.

Тож він не нагадував більше про «Спогади африканського стрільця», вирішив бути гнучким та хитрим, коли так треба, та ревно виконував свої репортерські обов'язки, сподіваючись кращих часів.

Він познайомився з театральними та політичними лаштунками, коридорами та передвітальнями державних діячів і депутатів, з важливими обличчями в міністерствах державних діячів і депутатів, з важливими обличчями в міністерствах та з похмурими фізіономіями заспаних швейцарів.

Мав постійні зносини з міністрами, швейцарами, генералами, поліцаями, князями, сутенерами, куртизанками, послами, єпископами, зводниками, шахраями, світськими людьми, шулерами, візниками, прислужниками в кав'ярнях та з багатьма іншими, став зацікавленим, але байдужим до всіх приятелем, не відрізняючи їх у пошані, міряючи їх на

одну міру, цінуючи їх з одного погляду, бо бачився з ними всіма щодня й щогодини з тим самим наміром і розмовляв з ними всіма про ті самі службові справи. Він сам порівнював себе до людини, що перекуштувала всяких вин і не відрізняє вже шато-марго від аржантейля.

Невдовзі він став визначним репортером, певним у інформаціях, хитрим, моторним, спритним, – справжнім скарбом для газети, як казав пан Вальтер, що знався на співробітниках.

Тим часом платили йому тільки по десять сантимів від рядка й двісті франків утримання, а що життя на бульварах, по кав'ярнях та ресторанах коштує дорого, то грошей він ніколи не мав і впадав у розпуку від злиднів.

«Тут фокус якийсь є», – думав він, бачачи, що в декого з товаришів не переводиться золото, але не міг дорозумітися, яких таємних заходів вони вживають, щоб здобутись на такий добробут. І він заздро підозрював тут невідомі й непевні способи, якісь послуги, цілу вироблену систему контрабанди. Отже, йому теж треба викрити таємницю, пристати до мовчазної спілки й приєднатись до товаришів, що діляться без нього.

І ввечері, дивлячись із вікна на потяги, він часто обмірковував, на які способи і йому б узятись.

V

Минуло два місяці, заходив вересень, а швидка фортуна, якої Дюруа сподівався, щось дуже, на його думку, барилась. Найбільше турбувався він непомітністю свого становища й не добачав шляху, яким вибитись на верховини, де знаходять шанобу та гроші. Він ніби замкнений був у своєму непомітному репортерському ділі, замурований у ньому невихідно. Його цінили, але поводились з ним відповідно до його рангу. Навіть Форестьє, якому він силу послуг зробив, не запрошував уже його до обіду, ставився до нього, як до підлеглого, хоч і називав на «ти» як приятеля.

Щоправда, вряди-годи Дюруа щастило при нагоді вміщати статейку, і, набувши в роботі легкості пера й такту, якого бракувало йому, коли писав другий нарис про Алжир, він не боявся вже відмови на свої дописи. Але від них до самостійних статей та знавецьких розправ на політичні теми була така ж відстань, як між візником та паном на алеях Булонського Лісу. А найбільше принижувало його, що двері світських домів були йому зачинені; що ніде не трактували його за рівного та й з жінками не випадало йому ближче зійтися, хоч декотрі відомі актриси часом приймали в справах дуже зацікавлено й незмушено.

До того ж він з досвіду знав, що всі вони, світські й комедіантки, мають до нього особливий потяг, раптову при-

язнь, і почував нетерплячку стриноженого коня, не знаючи тих, від кого його майбутність могла залежати.

Не раз збирався він одвідати пані Форестьє, але згадка про останню зустріч спиняла, принижувала його; та крім того, він чекав, що й сам чоловік його запросить. Тоді згадав про пані де Марель, згадав, що вона просила його заходити, і з'явився до неї якось вільної днини.

– Я завжди до третьої вдома, – казала вона.

Він подзвонив до неї о пів на третю.

Вона жила на вулиці Верней, на п'ятому.

На дзвінок вийшла розпатлана покоївка й сказала, пов'язуючи чепчика:

– Пані вдома, тільки не знаю, чи встала вона.

Й розчинила до вітальні двері, що й так були непричинені.

Дюруа зайшов. Кімната була велика, але мало й недбало умебльована. Вицвілі старі крісла стояли рядком коло стін, як служниця їх упорядкувала, бо ні в чому не почувалось дбайливості елегантної жінки, що своє помешкання любить. Чотири вбогі картини, де змальовано човна на річці, корабля на морі, вітряка серед долини та дроворуба в лісі, висіли на мотузках, ще й косо, крім того. Давно вже, мабуть, висіли вони отак перед байдужими очима господині.

Дюруа сів і почав чекати. Довго чекав. Потім розчинились двері й убігла пані де Марель у японському пеньюарі з рожевого шовку, розшитому золотими краєвидами, синіми квітками й білими пташками, і скрикнула:

– Уявіть, я ще лежала! Як мило, що ви прийшли! Я певна була, що ви мене забули.

Вона в захваті простягла йому обидві руки, й Дюруа, почуваючи себе вільно в скромному помешканні, взяв їх, але поцілував одну, як зробив колись Норбер де Варен.

Вона припросила його сідати, потім сказала, оглядаючи його з голови до п'ят:

– Як ви змінились! Покращали з вигляду. Париж вам на користь. Ну, розповідайте новини.

І зразу ж почали розмову, ніби давніми знайомими були, почуваючи між себе зародження раптової приязні, почуваючи той доплив довір'я, інтимності та захоплення, що за п'ять хвилин робить друзями людей однакової вдачі й походження.

Зненацька молода жінка здивовано спинилась:

– Чудно, що я так з вами розмовляю. Мені здається, ніби знаю вас уже років з десять. Мабуть, ми друзями будемо. Згода?

– Безперечно, – відповів він, а посмішка його сказала ще більше.

Вона здавалась йому дуже спокусливою в блискучому м'якому пеньюарі, не такою витонченою, як пані Форестьє в білому, не такою гнучкою та ніжною, зате збуднішою й гострішою.

Коли бачив пані Форестьє з її нерухомою, граційною посмішкою, що водночас і вабила, і спиняла, що немов каза-

ла: «Ви подобаєтесь мені», та заразом: «Бережіться», і якої справжнього змісту не можна було збагнути, – тоді йому хотілось передусім упасти до її ніг, цілувати тонке мереживо на корсажі й дихати пахучим теплом, що знімалось з-над грудей. А коло пані де Марель почував грубіше, певніше бажання, що тремтіло в його руках перед опуклими обрисами легкого шовку.

Вона говорила безперестань, пересипаючи свою балачку легкими дотепами, до них була вправна, як той майстер, котрий уміє опанувати складну роботу, дивуючи інших своєю спритністю. Він слухав її, думаючи: «Добре було б запам'ятати. Можна чудову паризьку хроніку написати, коли навести її на розмову про злободенні події».

Але у двері тихо-тихесенько постукали.

– Можна! – гукнула пані де Марель.

З'явилась дівчинка, підійшла просто до Дюруа й подала йому руку.

Мати здивовано прошепотіла:

– Це справжня перемога. Не пізнаю її.

Молодик, поцілувавши дитину, посадив її поруч і почав серйозно та ласкаво розпитувати, що вона поробляла, відколи вони не бачились. Вона відповідала тоненьким флейтовим голосом з поважністю дорослої.

Годинник продзвонив третю. Журналіст підвівся.

– Приходьте частіше, – сказала пані де Марель, – говоритимемо, як сьогодні; я завжди буду рада. А чому вас у Фо-

рестьє не видно?

Він відповів:

– О, це дрібниці! Діла багато. Сподіваюсь, що здибаємось у них цими днями.

І пішов з невиразною надією в серці.

Форестьє він нічого про цей візит не сказав.

Але наступними днями його не покидав спогад, ба більше, ніж спогад, – якесь відчуття нереальної і невідступної присутності тієї жінки. Йому здавалось, що він уже трохи нею заволодів, бо образ її тіла стояв йому в очах і зачарування її вдачею лишилось у його серці, її образ не давав йому спокою, як трапляється це іноді після того, коли перебудеш з кимсь чудові години. Так ніби підпав під дивну, інтимну, невиразну й хвильну владу, чарівну своєю таємничістю.

За кілька днів він зробив і другий візит.

Покоївка провела його до вітальні, і назустріч йому вийшла Лоріна. Вона вже не руку подала, а зразу підставила своє чоло й сказала:

– Мама просила вас почекати. Вона вийде за чверть години, бо ще не одягнена. Тим часом я буду вам до товариства.

Церемонне поводження дівчинки тішило Дюруа, і він одповів:

– Чудово, панно, мені дуже приємно бути з вами чверть години, але попереджаю вас, що я зовсім не серйозний і граюсь цілісінький день; пропоную вам погратися в «кицьку на сідалі».

Дівчинка була вражена, потім посміхнулась, як справжня жінка, на вигадку, що її зніяковила й здивувала.

– В хаті не можна гратися, – прошепотіла вона.

– Мені байдуже, – провадив він. – Я скрізь граюся. Ну, ловіть мене.

І почав кружляти коло столу, підбурюючи її ганятись, а вона ходила за ним, посміхаючись з ввічливою вибачливістю, часом руку простягала, щоб схопити його, але бігати не зважувалась.

Він спинявся, пригинався, а коли вона підходила дрібно й непевно, підплигував, як чортик із скриньки, і прожогом кидався в другий кінець вітальні. Це розворушило її, вона засміялась нарешті й, розпалившись, пустилась за ним бігцем, радісно й боязко гукаючи, коли здавалось їй, що наздогнала. Загороджуючи їй дорогу, він підставляв стілець, вона крутилась коло нього, потім він кидав його й хапав іншого. Лоріна вже бігала, захопившись утіхою нової гри, почервоніла й метушилась у дитячому захваті після кожної втечі, хитрості та виверту свого товариша.

Ось вона вже зовсім спіймала його, а він схопив її на руки, підкинув до стелі і крикнув:

– Кицька на сідалі!

Зачарована дівчинка бовтала ногами, щоб вирватись, і сміялась від щирого серця.

Вийшла пані де Марель, геть спантеличена.

– Ах, Лоріна… Лоріна грається… Ви чарівник, добродію!

Він поставив дитину, поцілував матері руку, і вони сіли втрьох, дівчинка посередині, їм хотілося побалакати, але Лоріна, така мовчазна звичайно, тепер від захвату говорила без угаву, і її довелось вирядити до дитячої.

Вона пішла мовчки, але з слізьми на очах.

Коли лишились самі, пані де Марель знизила голос:

– Ви знаєте, у мене великий план, і я думала про вас. От що: я обідаю щотижня у Форестьє і коли-не-коли частую їх натомість у ресторані. Не люблю приймати в себе, не створена я для цього, та, крім того, й не розуміюсь ні на господарстві, ні на кухні, ні на чому. Люблю вільно жити. Так я запрошую їх вряди-годи до ресторану, але втрьох нам не дуже весело, а мої знайомі з ними не знаються. Ви ж розумієте, я прошу вас бути з нами в суботу, – ми зберемося у кав'ярні Ріш, о пів на восьму. Знаєте, де це?

Він радо погодився. Вона казала:

– Нас буде тільки четверо, пара на пару. Для нас, жінок, ці незвичні маленькі бенкети дуже втішні.

На ній була темно-каштанова сукня, вона визивно й кокетно облягала її стан, стегна, груди та руки, і Дюруа якийсь невиразний подив брав, якась незрозуміла ніяковість від розбрату між її старанним і добірним убранням та видимою недбайливістю до свого помешкання. Все, що одягало її тіло, що торкалось його інтимно й безпосередньо, було ніжне й тонке, але все інше її не обходило.

Він покинув її, зберігаючи, як і той раз, відчуття її незри-

мої присутності, що іноді доходило до галюцинації. І дедалі нетерплячіше чекав призначеного для обіду дня.

Взявши вдруге в зажиток чорного фрака, бо кошти ще не дозволяли йому придбати вечірнього костюма, він перший з'явився до місця на кілька хвилин передчасно.

Його провели на третій поверх до маленької кімнати в червоних шпалерах, що виходила на бульвар своїм єдиним вікном.

На прямокутному столі, з чотирма накриттями лежала біла скатертина, така блискуча, що здавалась налакованою, а шклянки, срібло та грільня весело мінились під вогнем дванадцяти свічок у двох високих свічниках.

У вікно видко було велику пляму ясного зела – листу на деревах, освітленого яскравим світлом окремих кабінетів.

Дюруа сів на низеньку канапу, червону, під колір шпалер, і старі пружини ввігнулись під ним так безсило, мов він у яму провалився. У всьому розлогому будинкові він чув невиразний гук, той шум великих ресторанів, що створюється від брязкоту посуду та срібла, хапливої й тихої ходи прислужників по килиму в коридорі й стукоту розчинюваних на мить дверей, що з-за них вихоплюється гомін тісних кімнат, де сидять, обідаючи, люди. Увійшов Форестьє і потиснув йому руку з щирою приязню, якої ніколи не виявляв у редакції «Французького життя».

– Дами наші прийдуть разом, – сказав він. – Що за чудова річ оці обіди!

Потім оглянув стола, погасив відразу газовий ріжок, що блимав, як нічник, зачинив одну половину вікна через протяг і вибрав собі затишне місце, заявивши:

– Мушу берегтися; місяць мені краще було, а ось знову погіршало. Застудився у вівторок, коли з театру вийшов.

Двері розчинились, і в супроводі метрдотеля ввійшли жінки в вуалях, закутані, обережні, чарівною таємничою ходою, властивою їм у місцях, що мають непевну славу.

Коли Дюруа вітався з пані Форестьє, вона покартала його, що він не заходить, і додала, посміхаючись до приятельки:

– Звичайно, ви волієте краще пані де Марель, для неї у вас знаходиться час.

Потім усі посідали, і метрдотель подав Форестьє картку вин.

– Давайте чоловікам, що хочете, – скрикнула пані де Марель, – а нам замороженого шампанського, найкращого, ніжного шампанського, та й більш нічого.

А коли слуга вийшов, заявила, збуджено сміючись:

– Хочу сьогодні сп'яніти; ми влаштуємо тут бенкет, справжній бенкет.

Форестьє, ніби й не чуючи її, спитав:

– Ви нічого не маєте, щоб зачинити вікно? Мені уже кілька днів заклало в грудях.

– Ні, прошу.

Він зачинив і другу половинку й сів, заспокоївшись та прояснівши.

Дружина його замислено мовчала й не підводила від столу очей, усміхаючись тією невиразною усмішкою, що, здається, завжди обіцяє й тільки ошукує.

Подали крихітні й масні остендські устриці, схожі на маленькі вушка, – вони танули між піднебінням та язиком, як солоні цукерки.

Потім після супу подали рожеву, як дівоче тіло, форель, і гості почали балачку.

Говорили спочатку про скандальну подію, що наробила шелесту, – історію зі світською жінкою, яку приятель чоловіка її застав у окремому кабінеті, де вона вечеряла з чужоземним князем.

Форестьє дуже з цієї пригоди сміявся, а жінки казали, що той нескромний балакун – негідник і мерзотник. Дюруа теж був їхньої думки і голосно заявив, що в таких справах кожен чоловік – чи дійова особа він там, чи вірник, чи простий свідок, – мусить мовчати, як домовина. Він додав:

– Яке чарівне було б життя, коли б ми могли покладатись на цілковиту обопільну скромність. Часто, дуже часто, майже завжди жінок якраз і спиняє страх, що таємниця їхня виявиться.

І спитав посміхаючись:

– Хіба ж не правда? Скільки жінок віддалося б раптовому бажанню, несподіваній, хвилинній, безтямній примсі й любовній фантазії, коли б не боялись заплатити ганебним скандалом та гіркими слізьми за коротке й легеньке щастя.

Говорив він палко й переконано, немов справу, свою справу обороняв, немов казав:

– Зі мною нема чого боятися. Спробуйте, то побачите.

Вони дивились на нього обидві, заохочуючи його поглядом, уважаючи, що говорить він добре й правдиво, потверджуючи дружньою мовчанкою, що їхня незламна мораль парижанок не довго встояла б перед певністю таємниці.

А Форестьє, що розлігся на канапі, підібгавши під себе одну ногу й заткнувши за жилета серветку, щоб не заляпати фрака, промовив зненацька, переконано й скептично засміявшись:

– Авжеж, вони надолужили б, аби певні були мовчанки. Сто чортів! Бідні чоловіки!

Мова пішла про любов. Не визнаючи її за вічну, Дюруа вважав, що вона може бути довга, може створити щирий зв'язок, ніжну приязнь, довіру! Єднання тіл тільки зміцнює єднання сердець. Але він обурювався на болісні ревнощі, драми, сцени та страждання, що майже завжди супроводять розрив.

Коли замовк, пані де Марель зітхнула:

– Так, це єдина гарна річ у житті, і ми часто псуємо її надмірними вимогами.

Пані Форестьє додала, граючись ножем:

– Так… так… гарно бути любленою.

Здавалось, що мрія її полинула десь далі, що вона думала про щось, чого не зважувалась висловити.

Далі страви не приносили, і вони попивали вряди-годи шампанське, жуючи шкуринку з круглих хлібців. І думка про любов проймала їх поволі й нестримно, п'янила помалу їхні душі, як ясне вино, що падало по краплі їм у горло, запалювало їхню кров і хвилювало душу.

Принесли телячі котлети, ніжні й пухкі, розкладені на густому ложі дрібних гостролистих шпарагів.

– А, чорт, то гарна річ! – скрикнув Форестьє.

Всі їли поволі, смакуючи добірне м'ясо й жирну, як вершки, городину. Дюруа провадив:

– Коли я полюблю жінку, тоді нічого для мене не існує.

Сказав це переконливо, захоплюючись думкою про насолоду кохання під впливом насолоди від смачної їжі. Пані Форестьє прошепотіла, своїм звичаєм, байдуже:

– Ні з чим не можна порівняти щастя від першого рукостискання, коли одна рука питає: «Любиш мене?», а друга відповідає: «Так, люблю».

Пані де Марель, що знову випила хильцем шампанського, весело сказала, ставлячи келих:

– Я не така платонічна.

Всі засміялись, ухваливши її слова, і очі у всіх заблищали.

Форестьє ліг на канапу, розкинув на подушки руки й сказав поважно:

– Така щирість робить вам честь і доводить, що жінка з вас практична. Але дозвольте спитати, якої думки про це пан де Марель?

Вона поволі, з безмежною зневагою знизала плечима й сказала ясно:

– У пана де Мареля немає про це думки. В нього є… тільки здержливість.

І розмова, зійшовши з високих теорій про кохання, вступила у квітучий сад вишуканого соромітництва.

Це була хвилина влучних натяків, коли словами піднімають завіси, як спідниці, хвилина хитрощів мови, вправного й заличкованого зухвальства, сласного лукавства та речень, то показують оголені образи в завішених виразах, що зводять на очі й на думку раптові видива того, чого не можна сказати, й дають світським людям якусь витончену, таємну любов, якісь нечисті дотики думок, хвильно й чуттєво викликаючи в уяві всі соромні й жадані таємниці обіймів.

Принесли печеню, куріпок і перепелів, солодкий горошок і гусячий паштет, а до нього салату з мереживним листом, що лежала в цебровидній салатниці, як зелений мох. Вони їли все це неуважно, між іншим, цілком захопившись своєю мовою, пірнувши в любовну купелю.

Жінки вкінець розійшлися – пані де Марель з властивим зухвальством, що нагадувало виклик, а пані Форестьє з чарівною стриманістю, чесністю в тоні, в голосі, в посмішці й у всій поставі, що своєю скромністю ще дужче підкреслювала її сміливі слова.

Форестьє, розлігшись на подушках, сміявся, пив, їв безперестанку і прикидав часом таке грубе й цинічне слівце, що

дами, вражені формою, й для форми ніяковіли на дві-три секунди. Пустивши якогось масного дотепа, він додавав:

– Чудово, діти мої. Якщо й далі так триватиме, то наробите дурниць.

Подали десерт, потім каву, і лікери влили в збуджені голови ще важчого й гарячішого хвилювання.

Пані де Марель, як і заявила перед обідом, була п'яна й визнавала це по-жіночому весело, балакучо й граційно, прикидаючись, на втіху гостям, ще п'янішою, ніж насправді була.

Пані Форестьє вже мовчала, може, з обережності, й Дюруа, почуваючи себе надто збудженим та боячись схибити, теж дуже вправно себе стримував.

Закурили, і Форестьє зненацька закашлявся.

Страшенний напад кашлю рвав його горло, обличчя йому почервоніло, він задихався, притискуючи до рота серветку. А коли напад минувся, обурено пробурчав:

– Не про мене ці забавки, яке безглуздя!

Увесь настрій його зник від невідступної думки про страшну недугу.

– Ходімо додому, – сказав він.

Пані де Марель подзвонила прислужника й запитала рахунок. Його негайно подали. Вона спробувала читати, але цифри крутились їй перед очима, й вона передала папірця Дюруа:

– Слухайте, платіть за мене, я нічого не бачу, п'яна дуже.

І кинула йому до рук гаманця.

«Разом» виносило сто тридцять франків. Дюруа переглянув і перевірив рахунки, потім дав дві кредитки, взяв решту й спитав тихо:

– Скільки лишити на чарку?

– Скільки хочете, не знаю.

Він поклав на тарілку п'ять франків і віддав молодій жінці гаманця.

– Дозвольте провести вас? – спитав він.

– Дуже прошу. Я не годна потрапити додому.

Попрощавшись із подружжям Форестьє, Дюруа опинився на самоті з пані де Марель у кареті.

Він почував її близько коло себе, замкнену разом з ним у чорній скрині, яку коли-не-коли освітлювали зненацька газові ріжки з пішоходів. Почував крізь рукав теплінь її плеча, а не знав, що казати, зовсім не знав, бо владне бажання схопити її в обійми паралізувало йому розум.

«Якщо зважусь, що вона тоді?» – думав він. Спогад про сороміцтва, за обідом говорені, підбадьорював його, а острах перед скандалом стримував.

Вона теж мовчала, нерухомо відхилившись у своєму кутку. Він подумав би, що вона спить, якби очі її не блищали раз у раз, коли промінь світла падав у карету.

«Що вона думає?» Він добре тямив, що говорити не можна, що слово, одно слово, урвавши тишу, може зіпсувати все; але сміливості йому бракувало, сміливості на раптовий і гру-

бий вчинок.

Зненацька вона поворухнула ногою. Від цього ледве примітного руху, короткого нервового руху нетерплячки, а може й поклику, його дрожем пройняло з голови до ніг, він обернувся вмить і кинувся на неї, шукаючи устами рота й руками – голого тіла.

Вона скрикнула, тихо скрикнула, хотіла схопитись, пручатись, відіпхнути його, потім здалася, немов сили їй не стало далі опиратись.

Але карета незабаром спинилась коло будинку, де вона жила, й Дюруа від здивування не міг добрати жагучих слів, щоб подякувати їй, благословити її та висловити свою любов. Тим часом вона не підводилась, навіть не ворушилась, приголомшена тим, що сталося. Тоді він, боячись, щоб візник чого не подумав, вийшов перший і подав їй руку.

Нарешті вона вийшла, хитаючись, мовчки. Він подзвонив і, коли двері розчинились, спитав, тремтячи:

– Коли ми побачимось?

Вона шепнула так тихо, що він насилу розібрав:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.